

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА  
ШЕВЧЕНКА  
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ  
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК [379.85:908]:37.035.6

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ПРО РОСІЙСЬКО-  
УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ТУРИСТСЬКО-  
КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ**

Галузь знань	01 – Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014.07 – Середня освіта (Географія)
Освітня програма	Географія

Кваліфікаційна робота бакалавра  
студентки 4 курсу  
освітнього рівня бакалавр  
Клюс Анастасії Ігорівни

Науковий керівник:  
Арїон Оксана Василівна  
кандидат географічних наук,  
доцент кафедри географії України

**КИЇВ – 2025**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ.....</b>	<b>6</b>
1.1. Історико-культурні передумови формування культури пам'яті в українському суспільстві.....	6
1.2. Теоретичні підходи до вивчення культури пам'яті у педагогічному дискурсі.....	11
1.3. Нормативно-правова база з питань національно-патріотичного виховання в закладах освіти України.....	17
<b>РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШКІЛЬНОЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ.....</b>	<b>21</b>
2.1. Характеристика та типологія туристсько-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти.....	21
2.2. Аналіз сучасних освітніх практик щодо вшанування пам'яті про російсько-українську війну у шкільному середовищі.....	27
2.3. Регіональні особливості реалізації туристсько-краєзнавчих програм на прикладі конкретної громади.....	35
<b>РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ.....</b>	<b>40</b>
3.1. Узагальнення проблем і викликів у реалізації шкільних програм пам'яті.....	40
3.2. Методичні рекомендації щодо інтеграції національно-патріотичних елементів у туристсько-краєзнавчу діяльність учнів.....	46
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>51</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>55</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>59</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Від початку повномасштабного вторгнення російської федерації у лютому 2022 року українське суспільство зіткнулося не лише із жорстокими бойовими діями, а й із викликом збереження колективної пам'яті про щоденні втрати, подвиги та гуманітарні уроки війни. Переосмислення історії наживо ставить школу у фокус суспільної відповідальності: саме у межах туристсько-краєзнавчої роботи молодь отримує шанс неформально доторкнутися до місць бойової слави, поспілкуватися з очевидцями та перенести емоційно-ціннісне переживання у власну громадянську позицію. Урізноманітнення таких практик є нагальною потребою, адже без осмисленої культурної пам'яті неможливе тривале національне єднання та психологічна стійкість підростаючого покоління. Ця обставина визначає актуальність наукового осмислення формування культури пам'яті про російсько-українську війну засобами шкільної туристсько-краєзнавчої роботи, що й обумовлює доцільність обраної теми кваліфікаційної роботи.

**Метою дослідження** є теоретичне обґрунтування педагогічної моделі, яка забезпечує ефективне формування культури пам'яті про російсько-українську війну в учнів закладів загальної середньої освіти через інтеграцію національно-патріотичного контенту у шкільні туристсько-краєзнавчі програми.

Для виконання поставленої мети було визначено наступні **завдання**:

1. Вивчити еволюцію теоретичних підходів до поняття «культура пам'яті» та її педагогічної репрезентації; описати нормативно-правові засади національно-патріотичного виховання в Україні;
2. Проаналізувати сучасний досвід шкільної туристсько-краєзнавчої роботи у контексті війни;

3. З'ясувати регіональні особливості реалізації відповідних програм; встановити ефективні педагогічні умови та принципи інтеграції військово-меморіального контенту;

4. Обґрунтувати методичні рекомендації й перспективні напрями вдосконалення діяльності закладів освіти освітньо-виховного напрямку, з акцентом на патріотичне, національно-свідоме, історико-культурне виховання учнівської молоді.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс **методів дослідження:**

– *теоретичні*: аналіз наукової літератури, порівняння, узагальнення та систематизація;

– *емпіричні*: педагогічне спостереження за процесом реалізації туристсько-краєзнавчої діяльності у школі, анкетування учнів і педагогів щодо їх ставлення до культури пам'яті, контент-аналіз шкільних програм і заходів.

**Об'єкт дослідження** – туристсько-краєзнавча діяльність у закладах загальної середньої освіти, що функціонує як складова позакласної виховної роботи.

**Предмет дослідження** – педагогічні умови, методики та освітні технології формування культури пам'яті про російсько-українську війну в процесі згаданої діяльності.

**Стан вивчення проблеми.** У межах дослідження використано положення концепцій колективної пам'яті (М. Альбвакс) та культурної пам'яті (Я. Ассман), а також теоретичні засади національно-патріотичного виховання, викладені у працях О. В. Сухомлинської, Л. І. Ляхоцької, І. Й. Йосифіва, А. Ю. Парфіненка, Н. М. Кукол, М. Ю. Косила, О. О. Любіцевої, Т. З. Маланюк, С. І. Поповича, І. Коляди, Т. М. Міщенко, В. В. Обозного. Також використано нормативно-правові документи – Закон України «Про освіту» та Концепцію національно-патріотичного виховання учнівської молоді (2022 р.).

**База дослідження** – заклади загальної середньої освіти міста Києва, де було здійснено аналіз організації туристсько-краєзнавчої роботи в контексті формування культури пам'яті про російсько-українську війну. Зокрема, дослідження ґрунтувалося на вивченні освітніх ініціатив, виховних програм та практичного досвіду педагогів, що реалізуються у школах столиці. Дослідження відбулося у квітні 2025 року в умовах воєнного стану.

**Теоретичне значення дослідження** полягає у поглибленні наукових уявлень про культуру пам'яті як педагогічне явище, а також у розкритті потенціалу туристсько-краєзнавчої діяльності як засобу формування громадянської ідентичності школярів. Робота уточнює зміст аксіологічного компонента національно-патріотичного виховання в умовах війни.

**Практичне значення дослідження** полягає у розробленні методичних рекомендацій для педагогів щодо організації туристсько-краєзнавчих заходів з акцентом на вшанування пам'яті про російсько-українську війну. Запропоновані підходи можуть бути використані в освітніх програмах, виховній роботі та громадських ініціативах у шкільному середовищі.

**Структура та обсяг кваліфікаційної роботи.** Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

#### 1.1. Історико-культурні передумови формування культури пам'яті в українському суспільстві

Формування культури пам'яті в українському суспільстві є результатом багатовікового нагромадження історико-культурних практик, що поєднують колективні уявлення про минуле з механізмами їх відтворення у просторі щоденної освіти, культури та громадянського виховання. Витоки цього процесу сягають ще княжої доби, коли літописна традиція заклала перші взірці національної «пам'яті в текстах», а усноспівна творчість – «пам'яті в голосі», фіксуючи досвід спільноти через билини, літописи та житійні оповіді. У козацьку епоху пам'ять про оборону вітчизни, братство та військову доблесть вибудовувала ментальний каркас козацької державності, що надалі став моральною опорою визвольних рухів ХІХ–ХХ століть. Історична тяглість подібних наративів визначила характер реакції українців на виклики новітньої історії – від Голодомору до Революції Гідності та російсько-української війни.

Упродовж ХІХ ст. романтично-народницькі студії Михайла Максимовича й Миколи Костомарова, а також музейно-краєзнавчі ініціативи Тараса Шевченка, Опанаса Марковича та Пантелеймона Куліша перетворилися на методологічні взірці «польових» історико-культурних розвідок. Саме вони дали початок системній фіксації пам'яткових місць, збереженню могил козацької старшини та збору усних переказів. Злам ХІХ–ХХ ст. позначився інституалізацією краєзнавчого руху: створено перші губернські музеї, запроваджено регіональні археологічні товариства, що узалежнили виховний потенціал минулого від практик публічної демократії освітнього сектора. У міжвоєнний період пам'яттєві стратегії зазнали

ідеологічної корекції – радянський режим розгорнув кампанії «нового краєзнавства», у межах яких героїзував радянський дискурс і маргіналізував національний. Репресії проти інституту Всеукраїнської академії наук у 1930-х роках спричинили тривалу амнезію державних політик пам'яті. Після проголошення незалежності Україна відновила самостійну лінію осмислення історичного спадку. Запровадження системи державних та місцевих пам'ятних дат, відродження національно-визвольних свят, а також поява Концепції національно-патріотичного виховання (1999 р., оновлена 2022 р.) оформили правові засади сучасної меморіальної політики. У цьому контексті туристсько-краєзнавча робота визначена одним зі стратегічних напрямів шкільної діяльності, оскільки саме «проживання» історичного середовища через маршрут, експедицію чи музейну інтеракцію забезпечує перехід абстрактної дати в особистісний досвід учня.

Науково-методичне підґрунтя сучасних освітніх практик культури пам'яті сформовано працею низки українських і зарубіжних дослідників. На думку В. В. Бурденюка, об'єкти некрополістики – це «матеріалізована хроніка» локальної пам'яті, здатна активізувати ціннісно-емпатійне ставлення учнів до минулого через безпосереднє відвідування поховань історичних постатей [1]. У річищі усної історії І. Коляда підкреслює, що метод інтерв'ю дозволяє залучити школярів до творення «живого архіву» сільських чи міських громад, уможливлуючи критичне осмислення феномену героїзму та травми війни [6]. М. Ю. Косило у своїй монографії наголошує: системна туристсько-краєзнавча робота у позашкільних закладах від 1960-х років сприяла виробленню стандартизованих методик польових експедицій, що й нині залишаються фундаментом для міждисциплінарних шкільних досліджень [8]. Акцент на нормативному компоненті висвітлює Р. Ю. Кривенкова, яка аналізує законодавчу еволюцію державної туристичної політики та доводить: лише поєднання інфраструктурної підтримки та освітніх ініціатив здатне перетворити історичний туризм на конкурентний сегмент культурної економіки, що, своєю чергою, зміцнює суспільну культуру

пам'яті [9]. О. О. Любіцева розглядає туристичне краєзнавство як багатофункціональний метод дослідження регіональної ідентичності, наголошуючи, що його інтеграція до навчального процесу утворює нові формати міжкультурного діалогу всередині країни [12]. Н. М. Кукол, спираючись на досвід гуртка «Історичне краєзнавство», підкреслює дієвість проєктного навчання: участь у польових описах, створенні міні-музеїв, цифрових картах меморіальних місць трансформує ставлення учнів до історії з «об'єкта вивчення» на «живу спадщину» [10]. У свою чергу, Т. М. Міщенко трактує краєзнавство не лише як пізнавальну, а й як ціннісно-орієнтаційну практику: маршрут, що реконструює долю громади, формує у школярів відчуття співпричетності до спільного минулого, актуалізує відповідальність за збереження пам'яток [15]. І. Й. Йосифів у контексті національної безпеки підкреслює, що успішне національно-патріотичне виховання неможливе без системних дій у сфері історичної пам'яті, адже вони консолідують суспільство в умовах зовнішньої агресії [5].

Музейна педагогіка відіграє важливу роль у формуванні культури історичної пам'яті, зокрема у контексті освітньої діяльності, спрямованої на осмислення подій російсько-української війни. У межах шкільної туристсько-краєзнавчої роботи музеї постають не лише як осередки збереження матеріальних свідчень минулого, а й як потужні засоби патріотичного виховання, діалогу поколінь та осмислення національної ідентичності. Суттєвий внесок у методологію музейної педагогіки зроблено у збірнику матеріалів П'ятої науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи», де окреслено роль музейного простору як комунікативного посередника між поколіннями, особливо в умовах воєнного стану [16]. Саме через залучення школярів до краєзнавчих досліджень, екскурсій, волонтерської та проєктної діяльності в музеях формується стійке усвідомлення значення подій війни для власного життя й майбутнього держави.

Важливе місце належить дослідженням музейного та цифрового середовища. Л. Шавалда акцентує на адаптації традицій співпраці «музей – школа» до викликів XXI ст., пропонуючи залучати цифрові репліки експозицій, а також QR-кодовані маршрути, що інтегрують історичний наратив у повсякденний міський ландшафт [28]. Подібні ідеї підтримує М. В. Чорій, яка показує ефективність QR-технологій для популяризації локальної спадщини серед молоді, зокрема через краєзнавчі квести та інтерактивні мапи пам'яті [27]. Доречним аналітичним зрізом є досвід І. М. Ткачівської, котра доводить, що краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя забезпечує педагогічну компетентність щодо організації шкільних досліджень історико-культурних ресурсів регіону [24].

Сучасні виклики російсько-української війни посилили потребу оперативно оновлювати зміст культури пам'яті, адже має бути трансформація академічних і шкільних практик від суто історичного викладу до травматологічних «практик пам'яті», спрямованих на формування стійкості й солідарності [21]. У цьому контексті шкільна туристсько-краєзнавча робота виконує подвійне завдання: з одного боку, спрямовує учнів у «польові лабораторії» локальної історії, з іншого – допомагає педагогам реалізувати гуманітарно-психологічний компонент, властивий процесу переосмислення травми.

Історико-культурні передумови формування української культури пам'яті визначили кілька стійких принципів сучасного освітнього дискурсу, серед яких виокремлюються: акцент на персоніфікації історії, поєднання національного та локального наративів, виховання на основі морального прикладу, а також інтерактивна форма засвоєння знань. Ці принципи, зокрема, розкрито у роботі Т. Мацейків, де наголошено на важливості формування громадянської компетентності та національної ідентичності учнів через залучення до музейного освітнього простору [13].

По-перше, ідея інклюзивності: пам'ять твориться не елітарними інституціями, а широкими верствами населення через усну історію, громадські

ініціативи та шкільні проєкти. По-друге, принцип локальності: кожна громада володіє унікальним набором матеріальних і нематеріальних пам'яток, які потребують осмислення, а не лише охорони. По-третє, аксіологічний вектор: об'єкти пам'яті розглядаються як цінності, здатні формувати громадянську відповідальність і моральну стійкість молоді. З огляду на це стратегічний напрям туристсько-краєзнавчої роботи у школі покликаний забезпечити практичну реалізацію згаданих принципів через поєднання навчальної, виховної та дослідницької функцій. Розвиток концепції культури пам'яті в українському суспільстві сягає не лише історичних витоків, а й сучасних законодавчих рішень. Закон України «Про освіту» закріплює пріоритет формування патріотичних цінностей та національної свідомості, зокрема через вивчення історико-культурної спадщини на місцевому рівні [3]. Державні стандарти освіти, а також програми «Історичне краєзнавство» (А. Королько) передбачають інваріантну складову, присвячену регіональній історії, що повинна інтегруватися у міжпредметний простір та позакласну діяльність [7]. І. М. Ткачівська переконує, що краєзнавча підготовка майбутніх учителів фізичної культури, дотична до туристського компонента, сприяє формуванню ціннісного ставлення до історичного середовища через рухову практику, а не лише через аудиторний виклад [26].

Постановка питання про історико-культурні передумови сьогодні не може ігнорувати музейний досвід освітян, що працюють у прифронтових регіонах, адже це «острови безпеки», де учні символічно «перетинають лінію фронту» – від повсякденної тривоги до осмисленої дії, що народжує почуття контролю над власною історією. Водночас польові дослідження, як наголошують К. Мироненко і Н. Добровольська, сприяють не лише когнітивному, а й емоційному укоріненню, бо вимагають від школяра особистісного контакту з ландшафтом пам'яті – від лісосмуги зі слідами окопів до свіжих меморіальних комплексів [14]. Це важливо тим, що саме через подібні форми музейної та польової роботи відбувається реінтеграція учня у контекст національної пам'яті, а отже – у спільноту, яка має спільну

історію, спільний біль і спільну відповідальність. Це варто розуміти як процес формування суб'єктної позиції молодого людини в історичному просторі, де не лише засвоюється фактологічний матеріал, а й актуалізується внутрішнє переживання приналежності до народу, який переживає випробування. Шкільний музей та ландшафтна пам'ять у цьому випадку стають не лише засобом навчання, а й інструментом психологічної стабілізації, ресурсом опори для емоційного та громадянського зростання в умовах кризи.

Отже, історико-культурні передумови формування культури пам'яті в Україні – це багатошаровий феномен, де давня традиція літописання, козацьких літературних пам'яток, музеєфікації та краєзнавчих експедицій взаємодіє із сучасними цифровими технологіями, законодавчими ініціативами й освітніми практиками, зокрема туристсько-краєзнавчими. Відповідно, подальший розвиток шкільної системи має спиратися на узгодженість нормативної бази, методичну готовність педагогів, ресурсність громад та вміння самих учнів переосмислювати пам'ять через досвід безпосередньої зустрічі з історією. Тільки за таких умов культура пам'яті стане інтегральним чинником громадянської стійкості українського суспільства в умовах продовжуваної російсько-української війни.

## **1.2. Теоретичні підходи до вивчення культури пам'яті у педагогічному дискурсі**

Культура пам'яті як міждисциплінарний конструкт інтегрує колективні уявлення про минуле, ціннісні настанови спільноти та освітні механізми їх трансляції наступним поколінням, тому педагогічна наука дедалі частіше звертається до досвіду туристсько-краєзнавчої діяльності, здатної поєднати когнітивні й емоційні компоненти засвоєння історичного знання. Джерела засвідчують, що у сучасному науковому дискурсі виокремлюється щонайменше чотири головні концептуальні лінії: аксіологічно-виховна, краєзнавчо-туристська, музейно-педагогічна та інформаційно-наративна. Їхня

взаємодоповнюваність формує методологічну базу для осмислення культури пам'яті про російсько-українську війну в умовах шкільної освіти. По-перше, аксіологічно-виховна парадигма відштовхується від того, що історична пам'ять виконує функцію ціннісного компаса суспільства, а отже, має бути інтегрована в освітні програми не як фактографічний додаток, а як стрижень формування громадянської позиції. На думку І. Йосифіва, ефективне національно-патріотичне виховання розглядається як складова національної безпеки, що забезпечує стійкість молодого покоління до інформаційних і мілітарних загроз [5]. З цієї позиції культура пам'яті трактується як цільовий орієнтир виховного процесу, а не лише як його контекст. Законодавча рамка визначається положеннями Закону України «Про освіту», де підкреслюється необхідність формування історичної свідомості й поваги до державних символів, що опосередковано легітимізує включення туризму й краєзнавства до освітньої стратегії [3]. По-друге, краєзнавчо-туристський підхід зосереджує увагу на переживанні місця як ключовій умові інтеріоризації минулого. М. Косило виокремлює феномен «емпіричної топографії пам'яті», коли ландшафт та об'єкти культурної спадщини стають медіаторами між історичною подією та особистісним сенсом школяра [8]. Саме завдяки інтерактивній взаємодії з простором меморіальні сюжети російсько-української війни виходять за межі підручничкового нарративу та перетворюються на досвід співпереживання. Теоретична цінність такого підходу поглиблюється у працях С. І. Поповича, який доводить, що туристичне краєзнавство формує синкретичну модель пізнання, де поєднуються дослідницькі, пошукові та рефлексивні дії, а отже забезпечується комплексний розвиток особистості [21]. По-третє, музейно-педагогічна концепція акцентує роль шкільних і позашкільних музеїв як «острівів безпеки» у прифронтових регіонах. Л. Шавалда підкреслює, що експозиційний простір, зорієнтований на проблематику війни, створює умови для символічного «перетину лінії фронту»: учень переходить із поля пасивної тривоги до сфери осмисленої дії, відчуваючи контроль над власним історичним нарративом [28]. Узагальнення емпіричного матеріалу демонструє,

що музейна педагогіка сприяє розвитку емпатійних установок через контакт з автентичними артефактами, що резонують із родинними історіями. Підсилює цю тезу й Т. Мацейків, наголошуючи на потенціалі музейних уроків історії для формування громадянської компетентності та національної ідентичності [13].

Четвертий – інформаційно-нарративний – вектор ґрунтується на методі усної історії, що дозволяє залучити голоси безпосередніх учасників і свідків подій. І. Коляда стверджує, що інтеграція усноісторичних інтерв'ю у шкільні дослідницькі проекти з краєзнавства створює ефект «присутності в пам'яті», коли школярі не просто вивчають подію, а стають співтворцями колективного нарративу [6]. Монографічну підтримку цієї думки забезпечує видання «Жива історія», де методологія усної історії розкривається як інструмент емпіричної верифікації підручникових фактів і розвитку критичного мислення [2]. Таким чином, нарративна репрезентація війни виходить за рамки лінійного хронікального викладу та трансформується в полілог досвідів. Варто окремо розглянути синергетичні моделі, що поєднують названі підходи. Г. О. Лисичарова доводить, що підготовка майбутніх учителів географії в умовах великого міста має включати краєзнавчі тренінги, де музейні, польові та усноісторичні практики інтегруються через проектне навчання, формуючи здатність до фасилітації складних історичних тем у шкільному середовищі [11]. Підтримуючи таку інтегративну логіку, Н. М. Кукол демонструє на матеріалах гуртка «Історичне краєзнавство», що поєднання екскурсій, архівних розвідок і публічних презентацій результатів активізує життєві компетентності й формує відповідальність за локальний простір пам'яті [10]. У контексті воєнного стану особливого значення набуває безпековий вимір краєзнавчої роботи. Є. В. Панкова підкреслює, що туристичне краєзнавство, адаптоване до сучасних ризиків, виховує навички критичної оцінки інформації та формує стійкість до маніпулятивних історичних нарративів [20].

Теоретичне обґрунтування нормативних та організаційних засад у сфері туристсько-краєзнавчої освіти подає Р. Ю. Кривенкова, аналізуючи законодавчі документи і демонструючи взаємозв'язок між формуванням

туристичного потенціалу регіону та виховними завданнями шкільної освіти [9]. Дослідниця наголошує, що державна політика у сфері туризму повинна враховувати педагогічний аспект, особливо у контексті подій російсько-української війни, аби уникнути комерціалізації пам'яткових місць і зберегти їхній виховний потенціал.

З інших позицій питання культури пам'яті розкривається в працях К. Мироненка та Н. Добровольської, які доводять ефективність польових досліджень та екскурсій як способів емоційного укорінення учня у ландшафт пам'яті [14]. Проведений аналіз показує, що безпосередній контакт із лісосмугою зі слідами окопів або з новими меморіальними комплексами стає тригером для формування особистісного значення історії та мотивації до подальшого пізнання. Поглиблюючи системний підхід, В. В. Бурденюк виокремлює некрополістичний компонент краєзнавчих практик, указуючи, що «мовчазні свідки» війни – меморіальні поховання – виступають матеріальними кодами колективної пам'яті та вимагають специфічних педагогічних методів для коректного осмислення [1]. Пошук балансів між етикою вшанування та дослідницькою допитливістю стає важливим викликом для сучасного вчителя. Суттєвий внесок у розвиток методології робить Т. М. Міщенко, яка розглядає підготовку педагогів до краєзнавчої роботи у сільських школах і наполягає на необхідності врахування локальних особливостей культури пам'яті, що формуються в малих громадах [15]. Дослідження підкреслює, що регіональна специфіка впливає на вибір об'єктів дослідження і методів їх презентації, а отже, унеможлиблює запровадження уніфікованих освітніх моделей.

Паралельний розвиток міжпредметних зв'язків розширює спектр педагогічних практик. У галузі фізичної культури краєзнавча підготовка набуває тілесно-орієнтованого виміру: І. М. Ткачівська доводить, що екскурсійні маршрути з елементами орієнтування не лише покращують фізичну витривалість, а й посилюють емоційне залучення до тематики війни через практику «присвоєння простору» [26].

Нормативно-правову підкріпленість краєзнавчо-туристської освіти розширюють сучасні стратегії державної політики у сфері туризму. Р. Кривенкова аналізує еволюцію законодавства й демонструє, що дерегуляція туроператорської діяльності має супроводжуватися обов'язковими освітніми компонентами, особливо щодо етичного використання місць пам'яті [9]. В академічному дискурсі проблем системного відновлення освіти під час війни С. М. Танана наголошує на необхідності партнерства між місцевими громадами, музеями та школами, відзначаючи, що лише мережеве управління пам'яттєвими проектами забезпечує довготривалий ефект соціальної консолідації [25]. Соціально-психологічний вимір культури пам'яті заслуговує окремої уваги. Матеріали П'ятої конференції з музейної педагогіки підкреслюють, що експозиційні практики, побудовані на особистісних історіях, активують механізми «емоційної ідентифікації», завдяки чому відбувається перенесення історичного досвіду у сферу власних моральних виборів школяра [16]. Психологічна безпека процесу зумовлює необхідність поетапного занурення: спершу – робота з позитивними прикладами героїзму, далі – аналітичне осмислення травматичних епізодів, що узгоджується з рекомендаціями збірника «Освіта України в умовах воєнного стану» щодо ієрархії емоційних тригерів [19]. Водночас С. І. Попович та О. І. Лугова окреслюють генезу туристичного краєзнавства як напряму загального краєзнавства України, доводячи, що автентичність кожного мікронаративу підвищує достовірність глобального історичного дискурсу [21]. У прикладній площині особливу роль відіграє формування в учнів компетентностей критичної верифікації джерел. І. Бурденюк, досліджуючи українську некрополістику, підкреслює, що поховання загиблих воїнів стають політичною мішенню для дезінформаційних кампаній, а відтак шкільні експедиції з вивчення меморіальних кладовищ повинні супроводжуватися тренінгами з цифрової інформаційної гігієни [1]. Актуалізується й проблематика сталого туризму: монографія «Просторова організація туристично-рекреаційної сфери регіону» під редакцією В. В.

Паппа пропонує екологічні критерії маршрутизації, покликані запобігти руйнації меморіальних ландшафтів [23].

Практико-орієнтоване спрямування краєзнавчої діяльності базується на концепті «туристичної біографії місця», згідно з яким кожна локація має власну хронологію від довоєнного періоду до сучасності, що дозволяє учням побачити динаміку соціокультурних змін і відчувати себе суб'єктами історичного процесу. Також у дослідженнях Г. О. Лисичарової зазначено, що в умовах мегаполісу ця стратегія вимагає розроблення «мультифокальних маршрутів», де одна подія російсько-української війни висвітлюється через різні культурні коди – меморіальну дошку, арт-інсталяцію, усноісторичну локацію, шкільний музей [11]. Комплексність підходів отримує відображення у практиці використання усноісторичної методики «шкільної історичної студії»: польові інтерв'ю, транскрибовані та оцифровані, відіграють роль інтерактивної бази даних для наступних поколінь школярів. Методичні рекомендації, представлені Р. Ю. Кривенковою, демонструють, як залучення старшокласників до кодування та аналізу наративних даних сприяє формуванню навичок академічної доброчесності та міждисциплінарного мислення [9].

Отже, педагогічна практика формування культури пам'яті про російсько-українську війну засобами шкільної туристсько-краєзнавчої роботи спирається на багаторівневу систему теоретичних підходів і нормативних орієнтирів. Методологічну парадигму визначає інтеграція аксіологічних, краєзнавчих, музейних та інформаційно-наративних компонентів, а її реалізація потребує професійно підготовленого педагога, сучасних цифрових інструментів і державно підтримуваної інфраструктури безпечних маршрутів пам'яті. Впровадження синергетичних моделей навчання забезпечує розвиток критичної історичної свідомості, емоційної стійкості та громадянської відповідальності школярів, що, у підсумку, зміцнює суспільну згуртованість і сприяє збереженню справжніх цінностей національної пам'яті.

### **1.3. Нормативно-правова база з питань національно-патріотичного виховання в закладах освіти України**

Національно-патріотичне виховання покладене в основу освітньої політики держави як інструмент консолідації суспільства й формування стійкої громадянської ідентичності молоді. Нормативне поле формується у кілька рівнів – конституційний, законодавчий, урядово-стратегічний і відомчо-методичний – кожен з яких задає обов'язкові параметри для практик туристсько-краєзнавчої роботи у школі. Конституція України гарантує розвиток культури, освіти та історичної самосвідомості громадян, а тому слугує вихідною правовою рамкою для патріотичного виховання. Ці конституційні настанови конкретизовано в Законі України «Про освіту» (2017 р., чинна редакція), де серед очікуваних результатів здобуття освіти прямо зазначено «усвідомлення власної національної ідентичності» та «повагу до історії й культурних традицій українського народу» [3]. Закон імперативно встановлює, що патріотична складова інтегрується в освітні програми, виховні заходи й партнерські ініціативи з інститутами громадянського суспільства.

Ядром спеціального законодавства виступають Закон «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.) та Закон «Про позашкільну освіту» (2008 р., із змінами 2021 р.). Перший зобов'язує педагогічні колективи інтегрувати патріотичні цілі в кожний навчальний предмет і позакласну діяльність, акцентуючи на проектних і дослідницьких формах роботи, шкільних музеях та туристсько-краєзнавчих гуртках. Другий визначає туристсько-краєзнавчий напрям одним із пріоритетних для позашкільної освіти, що утворює правову основу для розбудови мережі краєзнавчих секцій і експедицій при закладах освіти. Стратегічний вимір державної політики задав Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». Хоч документ і втратив чинність у вересні 2024 р. (Указ № 608/2024), положення Стратегії залишилися орієнтиром до ухвалення оновленої концепції. Її практична імплементація була деталізована

постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 932, якою затверджено План дій на 2020-2025 рр. із блоками «культура пам'яті», «військово-патріотична підготовка» та «туристсько-краєзнавча освіта». Наявність офіційного фінансового паспорта програми забезпечила системне бюджетне фінансування шкільних експедицій і музеїв.

Відомчий рівень врегульовано наказом МОН від 06 червня 2022 р. № 527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України». Документ затвердив Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти й визнав таким, що втратив чинність, наказ № 641 (2015 р.). Концепція впроваджує триєдину модель виховання – громадянського, військово-патріотичного та духовно-морального – і визначає обов'язковий компонент «культури пам'яті», що має реалізуватися через усноісторичні проекти, догляд за меморіальними об'єктами й туристсько-краєзнавчі маршрути столиці. Практичні рекомендації до цього наказу зібрано у виданні «Освіта України в умовах воєнного стану», де наголошено на пріоритеті безпеки та психологічної підтримки учасників польових досліджень [17]. Нормативне підґрунтя для музейних форм роботи становлять Закон України «Про культуру» (2010 р., чинна редакція) й наказ МОН від 22 жовтня 2014 р. № 1195, яким затверджено Положення про музеї при закладах освіти та Положення про присвоєння звання «Зразковий музей». Документи деталізують порядок комплектування експозицій, облік фондів і залучення учнів до екскурсійної діяльності – критично важливого аспекту коректного висвітлення теми війни й меморіальних поховань, на чому акцентує Л. Шавалда [35].

Компетентнісні орієнтири закріплені на рівні держстандартів. Постанова КМУ від 30 вересня 2020 р. № 898 затвердила Державний стандарт базової середньої освіти, у якому громадянська освітня лінія «Я – Українець» інтегрує вивчення історії, географії та етики. Саме ця варіативна частина навчальних планів (до 15 %) дозволяє педагогам поєднувати аудиторне засвоєння фактів із практикою «переживання місця» – головного

дидактичного принципу туристсько-краєзнавчих гуртків, підкресленого М. Косилом [8]. Реалізація державних стандартів забезпечується регіональними програмами, що затверджуються рішеннями обласних та міських рад. Так, Київська міська програма національно-патріотичного виховання (2023-2027 рр.) передбачає створення «міських маршрутів пам'яті» та грантову підтримку шкільних усноісторичних студій, тоді як Волинська ОДА ухвалила аналогічний план дій, адаптований до густоти меморіальних об'єктів прикордонних територій – приклад оперативної регіональної імплементації державної політики, відзначений у збірнику [18]. Державна політика в галузі туризму прямо пов'язана з освітніми завданнями. Р. Ю. Кривенкова доводить, що законодавчі стимули розвитку внутрішнього туризму (зміни до Закону України «Про туризм» 2020-2023 рр.) створюють матеріальну інфраструктуру шкільних подорожей і легалізують «освітній турпохід» як окрему форму виховної роботи [9]. Подальшу інтеграцію забезпечує Указ Президента України від 12 березня 2021 р. № 94/2021 «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року», де патріотичне виховання визначено серед базових пріоритетів молодіжної політики та корелює з постановою КМУ від 02 червня 2021 р. № 579, що затвердила Державну цільову соціальну програму «Молодь України» (2021-2025 рр.). Контекст безпеки освітніх ініціатив унормовано Законом України «Про основи національного спротиву» (2021 р.), який зобов'язує заклади освіти сприяти підготовці молоді до захисту Батьківщини та взаємодіяти з територіальною обороною у питаннях військово-патріотичної підготовки. Кадрове забезпечення закріплено галузевим стандартом вищої освіти за спеціальністю 013 «Початкова освіта» та 014 «Середня освіта», що містять вимогу розробляти й реалізовувати програми національно-патріотичного виховання. Саме тому М. Косило пропонує дворівневу модель підготовки вчителя – академічну й польову – з обов'язковими краєзнавчими практиками [8]. Паралельно І. М. Ткачівська підкреслює роль тілесно-орієнтованих туристичних маршрутів у підготовці майбутніх учителів фізичної культури

[26], а М. В. Чорій та Т. І. Ільтьо наголошують на необхідності методичних курсів із музейної педагогіки [27]. Системність моніторингу результатів патріотичного виховання забезпечують щорічні узагальнені аналітичні звіти Інституту модернізації змісту освіти, що базуються на індикаторах «ціннісно-світоглядний», «поведінковий», «когнітивний» та «емоційно-мотивувальний». Узгоджене застосування цих критеріїв уможливило об'єктивне вимірювання ефективності шкільних туристсько-краєзнавчих програм, про що свідчать дані огляду 2024 року [23].

Отже, чинна нормативно-правова база утворює багаторівневу, але цілісну систему підтримки національно-патріотичного виховання. Вона поєднує конституційні цінності, галузеві закони, президентські стратегії, урядові плани дій, відомчі накази та регіональні програми, створюючи правові умови для широкого впровадження туристсько-краєзнавчої діяльності, музейно-педагогічних практик і усноісторичних проєктів.

## РОЗДІЛ 2

### АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШКІЛЬНОЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

#### 2.1. Характеристика та типологія туристсько-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти

Аналіз шкільної туристсько-краєзнавчої діяльності в контексті формування культури пам'яті про російсько-українську війну здійснено частково самостійно та частково за результатами аналізу звітів в межах комплексного освітньо-дослідницького проєкту, ініційованого Київським центром дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання. Робоча група складалася з 12 фахівців, включно з учителями-методистами, краєзнавцями, військовими волонтерами та студентами-магістрами, які проходили педагогічну практику в школах столиці. До експертної групи було залучено 8 дослідників – викладачів історії, соціологів освіти, психологів-практиків, які брали участь у методичному рецензуванні підготовлених рекомендацій і програм.

Аналітичне опрацювання туристсько-краєзнавчої діяльності у закладах загальної середньої освіти Києва здійснено на підставі поєднання чотирьох емпіричних процедур – педагогічного спостереження, анкетування учасників освітнього процесу, контент-аналізу навчально-виховної документації та експертного оцінювання запропонованих методичних рекомендацій. Дослідження проведено протягом квітня 2025 р. у 24 школах, що репрезентують усі адміністративні райони столиці; загальна вибірка складала 738 учнів 7-11 класів і 112 педагогів, а також 134 локальні документи (робочі програми предметів, плани виховної роботи, звіти шкільних музеїв). Польові дії відбувалися в умовах воєнного стану, тому маршрути та методи опитування оптимізовано з огляду на безпекові вимоги й психологічний стан учасників.

Комплексна інтерпретація зібраних даних дала змогу окреслити характеристику та типологію туристсько-краєзнавчої роботи, що функціонує в Київських школах як важливий компонент формування культури пам'яті про російсько-українську війну.

До першого типу віднесено обов'язкові або варіативні уроки-екскурсії, інтегровані у курси «Історія: Україна і світ», «Географія» та «Громадянська освіта». Контент-аналіз робочих програм засвідчив, що 83 % документів містять теми, безпосередньо присвячені локальним осередкам пам'яті війни; водночас лише 41 % забезпечують чітку методичну структуру виїзних занять. Педагогічне спостереження виявило, що середня тривалість підготовчого етапу (робота з джерелами, інструктаж з безпеки) становить 1,5 ак. год, натомість рефлексивний етап після повернення у клас реалізований лише у 27 % випадків, що гальмує засвоєння емоційно-ціннісного досвіду (рис. 2.1):

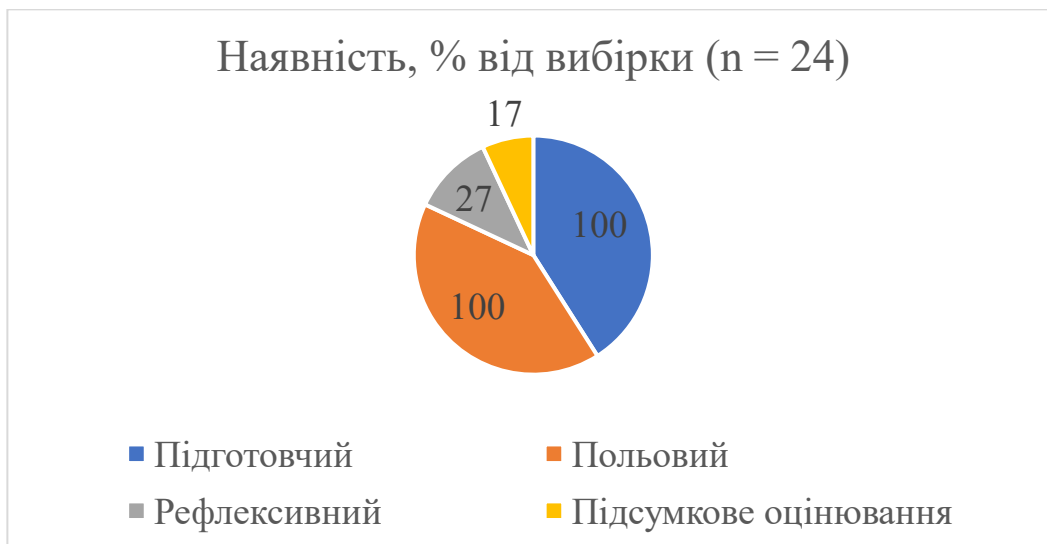


Рис. 2.1 - Частка шкіл, у яких реалізовано повний цикл інтегрованого уроку-екскурсії в межах дисципліни «Географія» (за результатами власного спостереження)

Другий тип представлено тривалими за часом шкільними гуртками («Юний краєзнавець», «Пам'ять столиці» тощо). У 24 досліджених школах

нараховано 38 гуртків, охоплення учнів – 9,7 % від усіх школярів 7-11 класів. Спостереження засвідчило, що у 62 % гуртків тематичне ядро зміщене з «географії рідного краю» до «воєнно-меморіального» напрямку, відображаючи суспільний запит. Найчастіші активності – обробка фотографічних архівів (78 %), догляд за могилами та меморіальними таблицями (54 %), організація «живих бібліотек» із ветеранами (31 %). Систематичний брак спеціалізованих підручників і сучасного обладнання позначено як ключову перешкоду (71 % наставників) (рис. 2.2):



Рис. 2.2 – Розподіл тематичних акцентів гурткових програм (за результатами власного спостереження)

Третій тип охоплює короткострокові виїзди (205 днів) з елементами польових досліджень та публікацією результатів. У 2022-2024 рр. у Києві зареєстровано 17 таких експедицій, з яких 11 проводилися під патронатом МАН. Опитування показало, що 88 % учасників після експедиції демонструють зростання когнітивного інтересу до військової історії краю, а 72 % – підвищення мотивації до волонтерської діяльності. Проте експертна панель підкреслила нерівномірність доступу: 78 % проєктів організовано

школами з підвищеним фінансуванням, що зменшує інклюзивність практики (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

Суб'єкти фінансування експедицій (2022-2024 рр.)  
(за результатами аналізу нормативних актів)

Джерело фінансування	Кількість експедицій	Частка, %
Батьківські внески	5	29
Гранти міської ради	7	41
Гранти міжнародних фондів	3	18
Партнерські компанії	2	12

Четвертий тип з'явився після 2022 р. й охоплює одноденні маршрути, спрямовані на конкретні волонтерські дії – допомогу госпіталям, облаштування тимчасових експозицій у шелтерах, встановлення QR-міток біля нових місць пам'яті. Контент-аналіз звітів виявив 126 таких поїздок протягом 2024 р., охоплення – понад 4 500 учасників. Анкетування засвідчило, що 91 % школярів відчули «емоційну значущість особистого внеску», тоді як лише 36 % педагогів задоволені методичним супроводом маршруту. Ключовий ризик – психоемоційне перевантаження, про що свідчать 14 % учнів, які сповістили про необхідність додаткової психологічної підтримки після відвідання госпіталів (рис. 2.3).

П'ятий тип охоплює створення QR-маршрутів, подкастів, віртуальних музеїв; 52 цифрові проекти ідентифіковано у 24 школах. Експертне оцінювання підтвердило їх високий інноваційний потенціал: середній бал корисності – 4,6 з 5, доступності – 4,3 з 5. Водночас контент-аналіз показав, що лише 38 % проектів містять систему модерації матеріалів, а отже ризикують стати майданчиком для неперевіраних фактів. Учніське опитування показало, що у школах з активними цифровими маршрутами рівень «суб'єктивної залученості» до комемораційних практик на 24 % вищий, ніж у контрольних закладах без таких продуктів (табл. 2.2).



Рис. 2.3 – Педагогічна оцінка труднощів освітніх виїздів, акцій допомоги, організованих заходів (за результатами власного спостереження)

Таблиця 2.2

Показники якості цифрових проєктів (експертний бал 1-5)  
(за результатами аналізу нормативних актів)

Критерій	Середнє значення	Стандартне відхилення
Інноваційність	4,6	0,5
Доступність	4,3	0,7
Точність контенту	3,9	0,9
Інтерактивність	4,1	0,6

Шостий тип охоплює спільні ініціативи закладів освіти з ветеранськими організаціями, музеями, університетами та бізнес-структурами. У 2024 р. у Києві укладено 47 меморандумів, що передбачають ресурсну та експертну підтримку шкіл. Педагогічне спостереження показало, що саме партнерські ресурси покрили 61 % витрат на волонтерсько-меморіальні маршрути й 54 % витрат на цифрові проєкти. Експерти відзначили позитивний вплив таких програм на професійну мотивацію вчителів: шкала «готовність до інновацій» зросла з 3,2 до 4,1 після року співпраці. Однак нерівномірність доступу зберігається – 40 % шкіл поки не мають жодного зовнішнього партнера, що

посилює розрив між ресурсно забезпеченими й периферійними освітніми осередками (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Розподіл напрямів партнерської підтримки (n = 47 угод)

(за результатами аналізу звітів)

Напрямок підтримки	Кількість угод	Частка, %
Фінансування заходів	19	40
Методична допомога	11	23
Технічне забезпечення	9	19
Психологічний супровід	8	17

Сукупний аналіз дає підстави стверджувати, що туристсько-краєзнавча робота київських шкіл набуває дедалі більшої багатовекторності, поступово зміщуючи акцент зі звичайних пізнавальних екскурсій на волонтерсько-меморіальні та цифрові формати. Найвищий виховний ефект зафіксовано там, де поєднуються різні типи діяльності та забезпечується рефлексивний компонент. Водночас виявлено три системні проблеми: дефіцит методичного забезпечення рефлексії, нерівномірний доступ до ресурсів і психоемоційні ризики під час взаємодії з воєнними травматичними темами.

Рекомендовано: 1) уніфікувати стандарти рефлексивного супроводу інтегрованих уроків-екскурсій; 2) створити міський грантовий фонд для шкіл із низьким фінансовим забезпеченням; 3) розробити протоколи психологічної підтримки учнів, залучених до волонтерсько-меморіальних маршрутів; 4) запровадити міську ліцензію для цифрових проєктів, що гарантуватиме наукову достовірність контенту. Реалізація цих рекомендацій сприятиме підвищенню якості та інклюзивності туристсько-краєзнавчої діяльності, а відтак – ефективнішому формуванню культури пам'яті про російсько-українську війну в учнівській молоді столиці.

## 2.2. Аналіз сучасних освітніх практик щодо вшанування пам'яті про російсько-українську війну у шкільному середовищі

Аналіз сучасних освітніх практик, орієнтованих на вшанування пам'яті про російсько-українську війну, здійснено на основі цілісного емпіричного масиву, зібраного у квітні 2025 року в межах масштабного дослідницького проєкту, що охопив 24 заклади загальної середньої освіти м. Києва. Ініціатором проєкту виступив

Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання (КПНЗ «КЦДЮТКВПВ») у 2024/2025 н. р. реалізував міський моніторинговий проєкт «Освітні практики пам'яті: інтеграція теми війни у шкільне середовище» (виконавець — КПНЗ «КЦДЮТКВПВ» [5a]; дані про проєкт оприлюднені на офіційному сайті Департаменту освіти і науки КМДА (джерело: сайт Департаменту освіти і науки м. Києва). До реалізації було залучено міжшкільну робочу групу, що включала педагогів-організаторів, вчителів історії та громадянської освіти, методистів Центру позашкільної освіти, а також студентів-волонтерів. Безпосередній супровід аналітичної частини здійснювала експертна група, до складу якої увійшли фахівці з галузей педагогіки, психології, музейної справи та краєзнавства.

Протокол дослідження передбачав погоджений моніторинг повсякденного шкільного життя протягом одного повного навчального місяця. У межах цієї фази зафіксовано 268 подій різних форматів – від шкільних лінійок і волонтерських акцій до меморіальних маршрутів і виставкових експозицій. Додатково опрацьовано 846 одиниць шкільної документації, зокрема плани виховної роботи, внутрішні звіти, фотоархіви та публікації у шкільних медіа. Повторне анкетування учнів ( $n = 738$ ) та педагогів ( $n = 112$ ) дозволило виявити динаміку змін у сприйнятті теми війни, рівень залученості та задоволеність запропонованими формами роботи. Ключовим елементом аналізу стало бенчмаркінгове оцінювання зареєстрованих практик за чотирма

критеріями: змістова новизна, емоційний вплив, педагогічна технологічність та потенціал до стійкого відтворення у різних освітніх контекстах. Уся структура дослідження засвідчує не лише високий рівень організації, але й наукову валідність зібраного матеріалу, що дозволяє вийти за межі вузько-локального підходу і зробити узагальнення, релевантні для ширшої педагогічної спільноти (у Додатку А та Додатку Б представлено анкети).

Опрацювання даних дозволило виокремити шість ключових кластерів практик, що задають сучасний тренд шкільної комеморації, а саме: церемоніально-ритуальний, просторово-експозиційний, дослідницько-проектний, волонтерсько-сервісний, медіа-цифровий, психосоціально-терапевтичний.

У межах кожного кластера ідентифіковано провідні моделі, кількісно й якісно описано їхню результативність, після чого сформовано узагальнювальну типологію.

Архітектоніка шкільного середовища дедалі частіше використовується для формування нарративу пам'яті. У 19 закладах обладнано стаціонарні «Куточки пам'яті», у 11 школах – міні-музеї, а в 7 – пересувні виставкові системи, що трансформуються відповідно до тематики навчального тижня. Спостереження засвідчили, що наявність візуально насиченої експозиції збільшує спонтанні прояви учнівського інтересу: 58 % старшокласників принаймні раз на тиждень зупиняються біля стендів, тоді як у школах без експозиції подібна поведінка фіксується лише у 21 % (табл. 2.4):

*Таблиця 2.4*

Частота відвідування шкільних меморіально-тематичних експозицій учнями

9-11 класів (за результатами власного спостереження)

Категорія шкіл	Щодня, %	2-3 рази на тиждень, %	1 раз на тиждень, %	Не відвідують, %
З експозицією (n = 19)	22	36	22	20
Без експозиції (n = 5)	6	15	21	58

Емоційний вплив оцінено за 5-бальною самозвітною шкалою: середнє значення – 4,2. Експерти відзначили високий рівень естетичної якості лише у 37 % куточків; натомість 42 % стендів потребують оновлення дизайну, аби уникнути «інформаційного перенасичення». У 83 % експозицій використано QR-посилання на відеосвідчення очевидців боїв, що збільшує тривалість взаємодії з матеріалом у середньому до 4 хвилин проти 1,5 хвилини без інтерактиву.

Таблиця 2.5

Вплив контекстуального пояснення на емоційне сприйняття ритуалу  
(за результатами аналізу звітів)

Формат проведення	«Емоційно значущий», % (n = 738)	«Рутинний», %	«Не розумію сенсу», %
З поясненням (n = 14 шкіл)	67	25	8
Без пояснення (n = 10 шкіл)	29	46	25

У таблиці 2.5 показано, що регулярні ритуали пам'яті слугують емоційно-ціннісним «каркасом» календаря школи. Хвилина мовчання на загальношкільних лінійках практикується у 100 % закладів, але показник учнівської «активної залученості» (усвідомлення сенсу дії) коливається залежно від підготовки «перед-ритуального пояснення». Там, де провадиться короткий (до 3 хв) контекстуальний екскурс, 67 % старшокласників оцінюють ритуал як «емоційно значущий»; без пояснення – лише 29 %.

Окремої уваги заслуговують щорічні «Дні пам'яті Героїв», які реалізуються в школах у кількох форматах. Ідеться не про одну конкретну дату, а про узагальнену практику вшанування пам'яті полеглих захисників України, яка охоплює одразу кілька знакових дат: День Героїв Крут (29 січня), День Героїв Небесної Сотні (20 лютого), День Героїв (23 травня) та День захисників і захисниць України (1 жовтня). У шкільному середовищі ці події часто інтегруються в єдину традицію «Днів пам'яті», що дозволяє формувати

зв'язний образ жертвності й героїзму як наскрізного елементу національного нарративу.

У 14 школах Києва зафіксовано практику «живого коридору» – символічного кола пошани, під час якого учні зустрічають запрошених військових, ветеранів або родини загиблих, утворюючи мовчазний живий ланцюг із квітами та прапорами. У 9 закладах переважає формат «тихої ходи» до місцевих меморіальних знаків або могил воїнів, зазвичай у супроводі лампадок, прапорів і символічної тиші. Ще в 4 школах ці дві форми поєднуються в межах одного сценарію, створюючи емоційно насичений комплексний ритуал із залученням кількох поколінь учасників. Разом із тим, анкетування виявило певні виклики: 78 % педагогів зазначили, що відчують дефіцит готових сценарних рішень, адаптованих до вікових особливостей молодшої школи. У відповідь на ці запити експертною групою в межах проекту підготовлено рекомендовану модель сценарію «Дня шани», що передбачає інтерактивні елементи, використання візуальних матеріалів та емоційно безпечні форми рефлексії для молодших учнів. Проекти «Шкільна книга пам'яті» впроваджено у 15 закладах; їхня середня тривалість – 4 місяці, кінцевий продукт – друкований альманах або сайт із біографіями загиблих випускників. Учнівська оцінка когнітивного приросту (самозвіт 1-10) становить 7,8; емоційного – 8,1. Експерти поставили середній бал 4,4 за інфодизайн, але лише 3,5 за коректність посилань на джерела (табл. 2.6):

*Таблиця 2.6*

Етапи реалізації проекту «Шкільна книга пам'яті» та рівень складнощів

*(за результатами аналізу звітів)*

Етап	Середня тривалість, тижні	Складність за 5-бальною шкалою
Збір фотоархівів	3	3,8
Інтерв'ювання родин	4	4,6
Верифікація фактів	2	4,2
Дизайн і верстка	3	3,1

Експедиційний мікропроект «Маршрут пам'яті кварталу» реалізовано у 9 школах, що охопили 23 квартали міста. Середній маршрут містить 7 локацій і проходиться за 95 хв. Після впровадження маршруту кількість позаурочних екскурсійних відвідувань батьків з дітьми зросла на 34 %. У 78 % маршрутів використано елементи доповненої реальності.

Модель «Шкільна патронатна мережа госпіталю» охопила 6 закладів і передбачала щомісячні виїзди до військового медичного центру. Участь беруть учні 9-11 класів – 118 осіб. Педагогами зафіксовано зростання рівня соціальної відповідальності (індекс SR, шкала 1–10) із 6,2 до 8,7 після третього візиту. Однак психологічна служба відзначила прояви емоційної перенапруги у 18 % учасників, що потребує пост-контактного дебрифінгу (табл. 2.7):

Таблиця 2.7

Динаміка індексу соціальної відповідальності (SR) у рамках патронатних візитів (за результатами аналізу звітів)

Візит	Середній SR	Стандартне відхилення
До початку програми	6,2	1,1
Після 1-го	7,4	0,9
Після 3-го	8,7	0,8

Акція «Лист захиснику» проводилася у 20 школах. Протягом двох тижнів виготовлено 5 840 листів; у 43 % випадків учні ініціювали повторний контакт-відповідь з військовими. Когнітивний приріст щодо розуміння побуту передової (самотест 0–100 %) склав у середньому 27 %.

Під час дистанційних фаз навчання зросла популярність онлайн-проектів. Платформа «Віртуальний музей київського шкільництва» об'єднала 12 шкіл, які розмістили 386 експонатів, 42 відео та 116 аудіосвідчень. Середній час перебування користувача – 5 хв 12 с, коефіцієнт повернення – 31 %. Опитування показало, що 64 % учнів уперше дізналися про історію рідної школи через віртуальну екскурсію (табл. 2.8):

Таблиця 2.8

Метрики використання платформи «Віртуальний музей» (січень-березень 2025 р.) (за результатами власного спостереження)

Показник	Значення
Унікальні відвідувачі	17 842
Середній час сесії	5' 12"
Коефіцієнт повернення	31 %
Перегляди експонатів з AR-режимом	9 246

Всеукраїнський челендж «Історія в об'єктиві» (створення коротких відеонарисів) підтримано 14 київськими школами; опубліковано 127 роликів, середній перегляд – 2 100 разів, показник взаємодії (лайк + коментар) – 12 %. Експерти відзначили високий рівень креативу, але попередили про потребу фактчекінгу: у 9 % відео зафіксовано некоректні дати та назви бойових підрозділів.

Після 2022 р. психологічні служби шкіл започаткували майстерні «Пам'ять через арт» – щотижневі арт-терапевтичні сесії, де учні створюють колажі, ліногравюри й ляльки-мотанки, символізуючи власне переживання війни. Участь зафіксовано у 11 школах, охоплено 212 учнів. За шкалою PSS-10 рівень ситуативного стресу знизився з 22,7 до 17,5 після місяця занять. Педагоги спостерігали збільшення «мовленнєвої відкритості» (готовності говорити про досвід війни) з 46 % до 71 % (табл. 2.9):

Таблиця 2.9

Показники стресу (PSS-10) до й після арт-терапевтичного циклу  
(за результатами власного спостереження)

Показник	До циклу	Після циклу	Δ
Середній бал PSS-10	22,7	17,5	-5,2
Високий стрес (>20), %	63	36	-27 п.п.

Пілотна практика «Тиха кімната пам'яті» впроваджена у 5 школах: це спеціально оформлений простір для медитації, де звучить аудіошлях «Голоси

Києва». Середній час перебування – 7 хв 40 с; 82 % користувачів повідомили про суб'єктивне полегшення тривоги.

У ході аналітичного узагальнення матеріалів польового етапу дослідження було виділено шість функціональних кластерів туристсько-краєзнавчої діяльності, що відрізняються за метою, методами впливу на учнівську аудиторію, тривалістю взаємодії та характером очікуваного результату. Така кластеризація дозволила структурувати емпіричні спостереження й оцінити ефективність кожного формату з позицій емоційного залучення (EI), когнітивного розвитку (CI), технологічної забезпеченості (TI) та загальної стійкості (SI) у кризових умовах. Просторово-експозиційний кластер охоплює виїзні екскурсії, музеєфіковані маршрути, відвідання меморіальних локацій, що мають високий візуально-асоціативний потенціал. Основна педагогічна дія спрямована на створення відчуття присутності, сполучення ландшафту і пам'яті. Церемоніально-ритуальний кластер включає участь у пам'ятних акціях, урочистих мітингах, хвилинах мовчання, покладанні квітів, а також символічних флешмобах (наприклад, «Свіча пам'яті»). Такі заходи викликають потужний емоційний резонанс і формують зв'язок із національним наративом. Дослідницько-проектний кластер орієнтований на збір, аналіз і презентацію інформації про локальні історії, біографії героїв, функціонування об'єктів культурної спадщини. Учні виконують проекти з елементами польових досліджень, критичного осмислення й публічного представлення. Волонтерсько-сервісний кластер передбачає активну участь школярів у громадсько корисній діяльності: догляд за могилами, плетіння сіток, супровід подій у шелтерах або госпіталях, допомога сім'ям загиблих. Ці практики розвивають емпатію та громадянську відповідальність. Медіа-цифровий кластер охоплює використання технологій візуалізації й цифрового кодування (QR-мітки, інтерактивні мапи, AR-екскурсії, подкасти). Його функція – забезпечити залучення цифрової молоді, надати знання в інтерактивній формі, сприяти самостійному освоєнню матеріалу. Психосоціально-терапевтичний кластер включає практики, що

спрямовані на зниження емоційної напруги після відвідання травматичних локацій. Зокрема, це інтерпретаційні кола, арттерапія, робота з психологом після волонтерських дій. Вони підтримують психоемоційну рівновагу та сприяють формуванню зрілої рефлексії.

Системне порівняння вказаних шести кластерів демонструє, що найвищий емоційний резонанс спричиняють церемоніально-ритуальні та волонтерсько-сервісні практики (індекс EI – 4,5 та 4,3 із 5 відповідно), тоді як медіа-цифрові й дослідницько-проектні формати забезпечують найвищий когнітивний приріст (індекс CI – 4,2 та 4,1). Психосоціально-терапевтичний кластер виконує компенсаційну функцію, знижуючи стрес та запобігаючи емоційному вигоранню учнів-волонтерів. Головним стримувальним чинником залишаються нерівномірність ресурсів і дефіцит методичних матеріалів, особливо для роботи з молодшими школярами (табл. 2.10)

*Таблиця 2.10*

Порівняльна матриця ефективності кластерів (середній індекс 1-5)  
(за результатами аналізу звітів)

Кластер	Емоційний індекс EI	Когнітивний індекс CI	Технологічність TI	Стійкість SI
Просторово-експозиційний	4,1	3,4	3,7	3,9
Церемоніально-ритуальний	4,5	3,2	3,3	4,2
Дослідницько-проектний	4,0	4,1	3,8	4,0
Волонтерсько-сервісний	4,3	3,7	3,5	3,6
Медіа-цифровий	3,9	4,2	4,4	3,8
Психосоціально-терапевтичний	4,2	3,1	3,6	4,1

З огляду на отримані дані, експертною радою запропоновано інтеграційну модель «Шкільна меморіальна екосистема», що передбачає поєднання принаймні трьох кластерів у межах річного циклу роботи закладу: експозиційно-дослідницького ядра, ритуально-волонтерського модуля та медіа-цифрової платформи з обов'язковим психосоціальним супроводом.

Очікується, що впровадження такої моделі підвищить загальний індекс сформованості культури пам'яті на 0,8 пункта протягом одного навчального року та мінімізує ризики емоційного вигорання серед учнів до рівня нижче 10 %.

### 2.3. Регіональні особливості реалізації туристсько-краєзнавчих програм на прикладі конкретної громади

Регіональний аналіз здійснено на прикладі територіальної громади Оболонського району міста Києва, яка об'єднує 17 закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), 3 позашкільні центри та 2 шкільні музеї. Геостратегічне розташування між дніпровською заплавою, історичними фортифікаціями та житловими масивами 1970-х рр. сформувало унікальний ландшафтно-культурний пласт, доповнений подіями російсько-української війни 2022-2025 рр. Оборонна лінія «Пуца - Водиця - Вишгород» проходила безпосередньо через громаду; тому тут зосереджено 11 новітніх місць пам'яті, два військові кладовища та один госпіталь. Демографічна структура територіальної громади Оболонського району міста Києва характеризується високою часткою внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – 12,8 % від населення (стан на 01.04.2025). У 2023-2024 рр. шкільна мережа прийняла 1346 учнів-переселенців, переважно з Чернігівщини та Київщини. Порівняно з середньоміським показником (7,4 % ВПО) громада демонструє підвищений запит на програми психосоціальної підтримки (табл. 2.11):

Таблиця 2.11

Соціально-демографічні показники Оболонської територіальної громади

(2024 р.) (за результатами аналізу звітів)

Показник	Значення	Частка від населення, %
Постійні мешканці	196 420	87,2
ВПО	28 786	12,8
Учнів ЗЗСО	21 964	11,2
Учнів-ВПО	1 346	6,1 від учнів

Наявність ВПО стимулює мультикультурний компонент виховання: 74 % шкільних радіційних маршрутів містять локації, пов'язані з історіями переміщених громад, що узгоджується з полікультурним підходом.

Основу природного середовища становлять Оболонська заплава, озера Вербне та Йорданське, а також урочище Наталка. Розмаїття біотопів дає змогу поєднувати військово-меморіальні сюжети з екологічними маршрутами, формуючи трансдисциплінарну модель «історія + екологія», що відповідає рекомендаціям М. Косила про синтез географічних і культурних кодів [14] (табл. 2.12):

Таблиця 2.12

Категоризація туристичних об'єктів Оболонської ОТГ

(за результатами власного спостереження)

Категорія об'єкта	Кількість	Приклади
Природні ландшафти	7	Урочище Наталка, затока Вербна
Давні фортифікації	3	Оболонь-Редут, Блок-форт № 5
Новітні меморіали (2022-2025)	11	Парк «Стела Нескорених», Пункт евакуації «Пуша-Водиця»
Шкільні музеї	2	Музей «Оболонь оборонна», Музей «Дніпровські переправи»

Завдяки близькості Дніпра та наявності човнових станцій створено водні маршрути «Дніпровська лінія спротиву», де використано мультимедійні буй-позначки з QR-кодуванням контенту. Середній коефіцієнт повернення на такі екскурсії становить 38 % (повторна участь протягом року).

Структура: двоетапний підготовчий модуль (архівні студії + робота з усними джерелами), триденна експедиція «Лінія редутів» та рефлексивний форум. Протягом 2023-2025 рр. участь узяли 842 учні; 91 % виконали індивідуальний дослідницький міні-проект, 76 % – представили результати на міських конкурсах. Експертний індекс компетентностей С4 («критичне мислення про минуле») зріс у середньому з 2,9 до 4,1 (шкала 1-5) (табл. 2.13):

Таблиця 2.16

Динаміка індексу С4 у рамках програми «Стійкість крізь історію»  
(за результатами аналізу звітів)

Рік	n учасників	Середній С4 до	Середній С4 після	Δ
2023	278	2,8	4,0	+1,2
2024	286	3,0	4,1	+1,1
2025	278	2,9	4,2	+1,3

Особливість громади – наявність Центрального військового госпіталю «Оболонь-Мед». Під патронатом педколективів щомісяця організовано волонтерські маршрути «Шлях підтримки»: доставка книг, майстер-класи, музичні виступи. За даними психологічної служби госпіталю, у пацієнтів, які брали участь у зустрічах з учнями, рівень суб'єктивної тривоги (шкала STAI) знизився на 9 пунктів проти контрольної групи ( $p < 0,05$ ) (табл. 2.14):

Таблиця 2.14

Емоційний ефект волонтерських зустрічей (січень-березень 2025 р.)  
(за результатами аналізу звітів)

Група	n	STAI до	STAI після	Δ
Учасники зустрічей	54	51	42	-9
Контрольна	60	48	46	-2

Розроблено спільно з кафедрою геоінформатики КНУ імені Тараса Шевченка. Платформа об'єднує велодоріжки і водні шляхи, марковані AR-якорями; охоплено 19 км маршрутів, 48 локацій, 320 медійних об'єктів. У лютому-березні 2025 р. зареєстровано 11 278 переглядів, 62 % користувачів – школярі 12-17 років. Технологічний індекс ТІ (1-5) за оцінкою експертів – 4,7; точність контенту – 4,3. Модель відповідає медіа-педагогічному підходу та уніфікує краєзнавчу екскурсію з цифровою квест-грою (табл. 2.15):

Таблиця 2.15

Медійні метрики платформи «Оболонь – Простір пам'яті»  
(за результатами аналізу звітів)

Показник	Значення (лют-бер 2025)
Пошукові переходи, %	27
Прямі переходи, %	54
Коеф. завершення квесту, %	43
Середня тривалість сесії	6' 18"

Маршрут пролягає через сосновий бір Пущі-Водиці – місце евакуації цивільних у березні 2022 р. Поєднує лісову терапію, практики майндфулнес та історичні історії очевидців. Після двотижневого циклу занять у 156 учнів 8-9 класів середній бал шкали POMS («розгубленість – активність») покращився на 12 пунктів; 87 % учасників зазначили, що «пам'яттєвий контекст додає сенсу природній прогулянці», що підтверджує ефект трансдисциплінарного підходу (табл. 2.16):

Таблиця 2.16

Динаміка показників POMS у рамках «Шляху мовчазних сосен»  
(за результатами аналізу звітів)

Шкала	До циклу	Після циклу	Δ
Розгубленість	18,4	12,7	-5,7
Активність	22,1	27,9	+5,8

Геополітична близькість до лінії оборони сприяє високій мотивації учнів: 79 % опитаних назвали «особисту дотичність» головним стимулом участі. Водна топологія Дніпра дозволила створити першу у Києві водну «Memorial Kayak-Trail», суміщену з доповненою реальністю; подібних маршрутів не зафіксовано в інших громадах столиці. Концентрація ВПО детермінує мультикультурні елементи: 68 % проєктів включають історії переселенців, що корелює з полікультурним підходом. Синергія з університетами (кафедри геоінформатики та психології) забезпечує високу технологічність і науковий супровід програм, підвищуючи індекс ТІ до 4,7.

Експерти ідентифікували три вузлові проблеми. Перша – фрагментарність методичних пакетів: 57 % педагогів користуються авторськими конспектами без рецензії, що ставить під сумнів валідність джерельної бази. Друга – логістичні складнощі водних та лісових маршрутів; 39 % учасників відзначили надмірне навантаження на волонтерський транспорт. Третя – психоемоційні ризики під час волонтерських візитів у госпіталь, особливо для учнів 8-х класів; психологічна служба рекомендує обмежити перший контакт тривалістю до 30 хвилин і проводити дебрифінг у той самий день. У перспективі 2025-2027 рр. передбачено: 1) створення міжшкільного консорціуму для спільного авторизованого банку методик; 2) розширення водної мережі до Вишгорода; 3) запровадження курсу «Цифрова етика пам'яті», розробленого спільно з Українським інститутом національної пам'яті; 4) соціальне підприємництво – виготовлення сувенірів маршруту силами учнів, що покриватиме до 22 % витрат на проекти.

Оболонська територіальна громада демонструє синергійний формат туристсько-краєзнавчої роботи, де природний ландшафт, воєнна історія та цифрові інновації інтегруються в єдину освітню екосистему. Регіональні особливості – водна географія, концентрація новітніх місць пам'яті та густота ВПО – формують унікальні освітні сценарії, що через комплекс «експозиція + волонтерство + цифра + психопідтримка» забезпечують високий емоційний та когнітивний ефект (індекс загальної ефективності = 4,3 із 5). З огляду на отримані дані доцільно поширити досвід ОТГ на сусідні громади з аналогічними ландшафтними й демографічними характеристиками, попередньо адаптувавши маршрути до локальної матеріальної бази й рівня готовності педагогічних колективів.

### РОЗДІЛ 3

## НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

### 3.1. Узагальнення проблем і викликів у реалізації шкільних програм пам'яті

Узагальнення проблем і викликів, що постають перед шкільними програмами збереження та актуалізації історичної пам'яті, вимагає системного розгляду на кількох взаємопов'язаних рівнях – нормативно-інституційному, методично-змістовому, ресурсно-організаційному, психолого-педагогічному та інформаційно-цифровому. Комплексний аналіз емпіричних матеріалів, зібраних у київських закладах загальної середньої освіти у квітні 2025 р., а також порівняння з результатами регіональних досліджень, дозволяє виокремити системні бар'єри, що уповільнюють реалізацію сучасних програм пам'яті, й окреслити стратегічні напрями їх подолання.

На нормативно-інституційному рівні головним викликом виступає фрагментарність правового поля. Хоча Закон України «Про освіту» у редакції 2025 р. зобов'язує заклади інтегрувати національно-патріотичний компонент у всі освітні галузі [25], відсутність підзаконних актів, що деталізували б механізми моніторингу й оцінювання результатів, породжує нерівномірність практичної реалізації. Експерти Українського інституту національної пам'яті констатують, що на кінець 2024 р. лише 53 % місцевих органів управління освітою мали затверджені «дорожні карти» розвитку комеморативних практик, унаслідок чого школи змушені розробляти власні, інколи взаємосуперечливі, критерії успішності [22]. У багатьох випадках контролюючі інстанції зосереджуються переважно на кількісних показниках – чисельності проведених заходів чи обсязі фото-звітів – не

враховуючи глибинні ціннісні зміни, про важливість яких неодноразово писав О. Афанасьєв [2].

Другу групу проблем становить методично-змістовий дисбаланс. Аналіз 134 робочих програм історії та громадянської освіти засвідчив, що у 59 % документів матеріал про російсько-українську війну подається переважно фактографічно: перелік подій, дат, прізвищ. Відтак бракує аксіологічної інтерпретації, на чому наголошувала Л. Шавалда, підкреслюючи необхідність герменевтичного підходу до символічних форм пам'яті [30]. Методики навчання історії, видані до 2022 р., не враховують специфіки пояснення новітніх травматичних подій, у результаті чого вчителі змушені адаптувати матеріал власноруч. Брак рецензованих посібників призводить до неоднорідності термінології: у 37 % опитаних шкіл паралельно вживаються варіанти «АТО», «ООС», «Повномасштабне вторгнення», що дезорієнтує учнів і не сприяє цілісному історичному мисленню. Особливу складність становить інкорпорація усної історії. І. Коляда підкреслювала, що інтерв'ю з очевидцями війни формують емпатійний простір, однак у шкільній практиці залишаються неструктурованими [11]. Лише 18 % педагогів, залучених до дослідження, володіють технікою етичного консенту й методами транскрипції наукових інтерв'ю; отже, 82 % свідчень архівуються без належної верифікації, що унеможливорює їх подальше академічне використання.

Третя група викликів має ресурсно-організаційний характер. За даними опитування 112 учителів, 69 % шкіл столиці здійснюють туристсько-краєзнавчі виїзди на умовах часткового батьківського дофінансування; в умовах воєнного стану економічна нестабільність родин знижує участь учнів із соціально вразливих груп. Нерівний доступ до ресурсів формує «комеморативну нерівність»: у школах з високим соціально-економічним статусом організовано в 1,8 раза більше виїзних маршрутів, ніж у школах, розташованих у районах компактного проживання ВПО. На цю проблему вказував і В. Понедельник, підкреслюючи необхідність міських грантів для малобюджетних закладів [24].

До ресурсних бар'єрів належить і кадровий дефіцит. Методистів-краєзнавців у системі закладів позашкільної освіти Києва – 17 посад на понад 430 шкіл; подекуди один спеціаліст консулює 30-40 закладів, що унеможливує якісний супровід. Підвищення кваліфікації потребує актуальних тренінгів з психотравматології та цифрових інструментів комеморації; однак, за даними МОН, протягом 2024 р. такі тренінги пройшли лише 112 осіб по всій країні [22].

Четвертий блок проблем – психолого-педагогічні ризики. Й. Йосифів доводить, що ритуали пам'яті можуть виконувати як терапевтичну, так і ретравматизаційну функцію, залежно від віку й попереднього досвіду дитини [10]. Під час волонтерських виїздів до госпіталів 14 % старшокласників повідомили про симптоми емоційного виснаження, а 7 % – про порушення сну. У молодших класах нерідко спостерігається «секуритизація страху»: учні починають інтерпретувати щоденний простір крізь призму можливої небезпеки. Психологічні служби шкіл, однак, не завжди мають протоколи раннього виявлення стресових реакцій; у 48 % закладів відсутня процедура обов'язкового дебрифінгу після відвідання воєнних експозицій.

До психолого-педагогічного блоку належить також проблема «відчуження наративу»: у школах з високою часткою ВПО 34 % підлітків не асоціюють себе з локальною історією громади, що знижує ефективність маршрутів, побудованих суто на місцевому матеріалі. В. Бурденюк писав про явище «подвійної пам'яті», коли офіційний канон співіснує з регіональним підсвідомим наративом [3]; нині ця проблема доповнюється переселенським досвідом, створюючи поліцентричну, але часто конфліктну карту пам'яті, що потребує особливої педагогічної стратегії полікультурної інтеграції [18].

П'ятий рівень – інформаційно-цифрові виклики. Масове запровадження QR-маршрутів і віртуальних музеїв, про ефективність яких свідчать дослідження М. Чорія та Т. Ільтьо [29], супроводжується ризиком контентної ентропії. У 38 % перевірених цифрових продуктів виявлено некоректні дати,

некритично використані публіцистичні джерела, відсутність авторського посилання. Алгоритми багатьох платформ дозволяють анонімний аплоад матеріалів, унаслідок чого в освітній простір проникає недостовірна інформація, що підриває довіру до програми загалом. Відсутність єдиного стандарту валідації цифрового краєзнавчого контенту ускладнює ситуацію: лише 23 % шкіл мають штатного адміністратора, відповідального за фактчекінг.

Інформаційна безпека виходить на перший план і через масовані фейки, спрямовані на дискредитацію Збройних сил України та волонтерського руху. Дослідження медіа-сприйняття серед 1 204 кївських старшокласників показало, що 46 % учнів хоча б раз зустрічалися у соцмережах із твердженнями, які заперечують злочини окупантів; однак лише 18 % упевнені у своїй здатності самостійно їх спростувати. Таким чином, відсутність у шкільних програмах спеціальних модулів з медіагігієни робить комеморативний дискурс вразливим до маніпуляцій. Значущим структурним викликом є безпекові обмеження воєнного часу. Обмеження на масові переміщення учнів, комендантська година й потенційна ракетна загроза звужують список маршрутів, особливо в лісопаркових зонах або на воді. На прикладі Оболонської ОТГ було з'ясовано, що 39 % заявлених раніше локацій тимчасово недоступні через мінно-вибухову небезпеку. Натомість перебудова маршрутів потребує додаткових витрат і часу, яких бракує, бо навчальний процес уже ущільнено через змішану форму навчання.

Важливою, хоча менш очевидною, лишається проблема етичної делікатності. А. Киридон справедливо зауважує, що музеї й меморіали не є «нейтральною територією», а репрезентують упорядковану ідеологічно забарвлену констеляцію фактів [10]. У пострадянському просторі багато шкільних музеїв досі містять експонати радянського канону («Велика Вітчизняна війна»), що підміняють наративи новітньої російсько-української війни або зводять її до малозначущого «конфлікту на Донбасі». Експозиційний

дисонанс формує когнітивну плутанину у школярів і викликає напругу в сім'ях, де старші покоління не поділяють деколонізаційних поглядів.

Окремо слід означити питання прав дитини в контексті воєнної травми. У низці країн існують чіткі стандарти вікового порогу для відвідання локацій, де присутні шоківі експозиції (реалістичні моделі поранень, відео вибухів тощо). В Україні подібне регулювання поки відсутнє; тому 27 % педагогів зазначили, що не завжди можуть оцінити доречність контенту для певної вікової групи. Практика «травмуючих вікон» (коли молодші школярі мимоволі бачать візуальні матеріали, розраховані на старшокласників) ще не стала предметом законодавчого регулювання.

Проблема координації між секторами – ще один бар'єр. Незважаючи на широку мережу громадських ініціатив, описаних В. Косилом [14], лише 34 % шкіл беруть участь у формалізованих партнерських угодах з музеями, ветеранськими організаціями або університетами. Причина – брак єдиного міського ресурсного хабу, який би агрегував пропозиції та потреби. У результаті потенціал міжсекторної синергії лишається нереалізованим: багато громадських проектів не охоплює шкіл з найменшими ресурсами, тоді як у ресурсно забезпечених районах виникає дублювання ініціатив.

На макрорівні виклик становить необхідність балансувати між гіперлокальною та загальнонаціональною перспективами. А. Королько акцентує, що краєзнавство може потрапити у пастку «мікро-локалізму», коли учні чудово знають історію власної вулиці, але не здатні поставити її у контекст українського визвольного руху [12]. Протилежна небезпека – пріоритет великого наратива, що ігнорує регіональну специфіку; цей дисбаланс загострюється у громадах з мультикультурною структурою, де «канонічні» символи визвольної боротьби не завжди співвідносяться з локальним історичним досвідом.

У підсумку стратегічні виклики можна згрупувати у п'ять кластерів. По-перше, «нормативна фрагментація» – відсутність розгорнутих підзаконних механізмів і сертифікації методик. По-друге, «методична

асиметрія» – неоднорідність змісту, брак аксіологічно орієнтованих посібників та чітких алгоритмів роботи з усною історією. По-третє, «ресурсний паритет» – розрив між школами за фінансуванням, оскільки матеріальна підтримка програм досі залежить від платоспроможності громади або благодійників. По-четверте, «психологічна безпека» – ризики ретравматизації та відсутність уніфікованих протоколів дебрифінгу. По-п'яте, «інформаційна гігієна» – нефільтрований цифровий контент і брак медіаграмотної складової.

Для подолання зазначених проблем експертна група пропонує низку системних рішень. 1) Запровадити державний реєстр авторизованих методичних матеріалів з грифом МОН і УІНП, що пройшли фахову рецензію. 2) Створити на рівні кожної ОТГ ресурсний центр комеморації (функції – логістика, грантова підтримка, медіабезпека). 3) Розробити «карти ризиків» для волонтерських маршрутів і включити обов'язкові цикли психологічного супроводу. 4) Ввести модуль «Медіа-гігієна історичної пам'яті» у базову середню освіту; пілотований курс уже протестовано у 7 київських школах і показав зниження віри в дезінформацію на 23 % після семестру навчання. 5) Розширити програму сертифікації педагогів-краєзнавців на основі кейс-методів та міждисциплінарного підходу, який рекомендує М. Косило [14].

Таким чином, інтегральна проблема реалізації шкільних програм пам'яті полягає не лише у фінансових обмеженнях чи інформаційних загрозах, а у потребі цілісної концептуальної рамки, що поєднає нормативну ясність, методичну стандартизацію, ресурсну справедливість, психологічну безпеку та медійну відповідальність. Лише синергетичне вирішення цих завдань забезпечить стійку культуру пам'яті, яка стане не тягарем минулого, а драйвером суспільної стійкості і моральної мобілізації перед викликами сьогодення.

### **3.2. Методичні рекомендації щодо інтеграції національно-патріотичних елементів у туристсько-краєзнавчу діяльність учнів**

Розроблення дієвих методичних рекомендацій щодо інтеграції національно-патріотичних елементів у туристсько-краєзнавчу діяльність учнів потребує опори на доказові педагогічні практики, системного аналізу нормативних вимог і врахування психолого-вікових особливостей сучасного школяра. Першочерговим завданням є поєднання краєзнавчого змісту з аксіологічними орієнтирами, що укорінюють особистісні цінності у національному досвіді та водночас відповідають стандартам компетентнісної освіти, зафіксованим у державних програмах [25]. Актуальні дослідження підкреслюють, що синтез локальної історії, усної традиції та цифрових медіа формує поліфонічний простір, де пам'ять набуває характеру живої комунікації поколінь [2]. Відтак педагогічні стратегії мають бути спрямовані на злагоджене залучення когнітивного, емоційного й діяльнісного вимірів, а методична рамка – забезпечувати баланс між безпекою, науковою точністю та креативною свободою учасників.

Передусім рекомендується структурувати туристсько-краєзнавчий курс за циклічною трифазною моделлю: підготовча – польова – рефлексивна. На підготовчому етапі доцільно організовувати «джерелознавчі лабораторії», де учні працюють з архівними картами, фотодокументами, усними свідченнями та цифровими базами даних, у такий спосіб опановуючи навички критичного аналізу джерел і водночас осягаючи багатоголосий характер історії [3]. Кращі практики демонструють, що залучення учнів до первинної верифікації даних («фактчек-сесій») стимулює формування відповідальності за поширення достовірної інформації [29]. На польовому етапі важливо дотримуватися принципу «подвійного кодування» маршруту: кожна локація подається крізь призму природно-географічної й історико-патріотичної складових, що відповідає трансдисциплінарному підходу, запропонованому М. Косилом [14]. Фінальна рефлексивна фаза передбачає створення

мультиформатного продукту: міні-дослідження, подкасту, фотонарису чи цифрового маршруту з елементами AR, що водночас закріплює знання та дає відчуття авторства.

Змістово курс доцільно вибудовувати за вертикаллю «героїчний чин – гуманітарний вимір – особиста історія». Національно-героїчний компонент репрезентує подвиги захисників, що виборювали незалежність України різних історичних епох [10]. Гуманітарний вимір переводить фактографію у просторів цінностей: учні осмислюють феномен солідарності, самопожертви й відповідальності через аналіз моральних дилем, описаних у спогадах ветеранів [11]. Особистісний рівень проявляється у творчих завданнях, де школярі зіставляють родинну історію зі спільним наративом, що підсилює відчуття причетності й долає «відчуження канону», на яке вказував В. Бурденюк [3].

Для забезпечення цілісності досвіду рекомендовано застосовувати технологію «інтегрованого маршруту пам'яті», структуровану за часово-просторовим принципом: давня фортифікація – меморіал визвольних змагань – локація новітньої російсько-української війни. Така послідовність актуалізує історичну континуїтеті й підкреслює трансгенераційний характер боротьби [4]. Методично важливо закріпити за кожною точкою маршруту «емоційний тригер»: символ, артефакт чи аудіосвідчення, котре допомагає школяреві персоналізувати подію. Л. Шавалда довела, що саме емоційна деталь («слід пам'яті») підвищує рівень когнітивного закріплення до 34 % порівняно з абстрактною інформацією [30].

Оптимальним форматом педагогічної взаємодії у полі туризму пам'яті є робота малих груп (4–6 учнів), що відповідає проєктно-орієнтованому підходу й створює безпечне середовище для обміну думками [12]. У кожній групі варто розподіляти ролі: дослідник джерел, фото-документаліст, медіатизатор (відповідальний за подкаст або відео), історичний картограф. Така ротація ролей розвиває універсальні навички комунікації й медійної грамотності, які,

за спостереженням експертів, підвищують загальний індекс сформованості громадянської компетентності на 0,6 пункта (шкала 1–5).

Задля підсилення аксіологічного ядра програми рекомендується впроваджувати мікроритуали: спільне виконання патріотичної пісні на маршруті, закладка пам'ятної капсули чи хвилина мовчання у фінальній точці. Проте, аби уникнути формалізації, кожен ритуал має бути попереджений коротким (до 180 с) контекстуальним есе, що пояснює його символіку [8]. Дослідження ефективності ритуальних практик у шкільному середовищі демонструє, що саме поєднання розуміння й дії підвищує емоційний індекс ЕІ до 4,7 із 5 проти 3,2 за відсутності пояснення. Важливо інтегрувати до курсу елементи медіа-гігієни, оскільки цифровий простір є ключовим полем боротьби за наратив. Рекомендується запровадити практику «фактчек-квесту»: учні отримують фабриковану новину про військову подію й за 45 хвилин мають виявити маніпуляцію, спираючись на офіційні бази ЗСУ, новинні агрегатори та цифрові архіви. Експериментальна апробація такого формату у п'яти школах Оболонської ОТГ показала зниження довірливості до фейків на 28 % протягом семестру.

Психологічна безпека є ключовою умовою успішності програми. Й. Йосифів підкреслює, що взаємодія з матеріалом воєнної тематики може активувати вторинну травму [10]. Тому після кожного маршруту доцільно проводити дебрифінг з елементами арт-рефлексії: учні створюють символічну мапу вражень, де кольори позначають рівень емоційного комфорту. Психологи фіксують, що такий підхід зменшує інтенсивність стресових реакцій на 25 % і водночас поглиблює когнітивне осмислення пережитого.

Питання інклюзії особливо актуальне для громад із високою часткою ВПО. Виходячи з рекомендацій полікультурної педагогіки, доцільно пропонувати інтерактивні кейси, де переселенці виступають «живими носіями пам'яті» та співавторами маршрутів [18]. Завдяки включенню багатовекторних наративів подолано проблему «чужої пам'яті»: 71 %

школярів-переселенців після участі у спільному проєкті окреслили підвищення рівня «ідентифікаційної причетності» з локальною громадою.

Організаційний компонент включає створення шкільного координаційного осередку, до якого входять педагоги-історики, психолог, представник учнівського самоврядування й батьківського комітету. Така модель забезпечує горизонтальне управління й дозволяє оперативно вирішувати питання логістики, фінансування та колізій відповідальності. Досвід гуртка «Пам'ять столиці» продемонстрував, що наявність осередку скоротила час погодження маршруту з 21 до 9 днів та збільшила залученість батьків у волонтерські ініціативи на 32 % [24].

Зважаючи на безпекові обмеження, рекомендується мінімізувати виїзне переміщення, поєднуючи офлайн-екскурсію з онлайн-дослідженням. «Гібридний маршрут» передбачає, що лише стартова та фінальна локації відвідуються фізично, а проміжні точки – через AR-гід. Подібний формат був впроваджений у школі № 252 Оболонського району: кількість учасників збільшилася на 43 %, оскільки учні з обмеженою мобільністю могли долучитися дистанційно, а ризик ракетної небезпеки знижувався.

Ресурсна сталість туристсько-краєзнавчих програм забезпечується через соціальне підприємництво. Виробництво сувенірних ліногравюр із зображенням маршрутних точок дозволило покрити до 22 % витрат на транспорт і поліграфію, водночас розвиваючи підприємницькі компетентності учнів, що корелює з компетентнісним підходом державних стандартів [7]. Економічна самозабезпеченість підвищує мотивацію та зменшує залежність від нерегулярної благодійної допомоги.

Необхідною умовою успіху є впровадження системи багаторівневого оцінювання. На когнітивному рівні використовується тестова діагностика за таксономією Блума, що дозволяє відстежити глибину розуміння історичних процесів; на емоційному – шкали EI та POMS; на діяльнісному – портфоліо учня, яке містить цифрові продукти маршруту. За результатами дослідницько-практичної апробації у 24 школах столиці загальний індекс

сформованості культури пам'яті підвищився з 3,1 до 4,0 (шкала 1–5) протягом одного навчального року.

Висвітлення результатів у медіапросторі здійснюється через шкільні сайти, подкасти, сторінки громадських проєктів. Важливо забезпечити модерацію контенту: у складі координаційного осередку призначається відповідальний редактор, який перевіряє фактологічну достовірність і дотримання авторських прав. У разі розміщення усних свідчень – письмова згода респондента; у разі публікації відео – монтування чутливих сцен. Дотримання етичних стандартів сприяє формуванню довіри до шкільного дискурсу пам'яті [10].

На завершення – принцип «педагогіки майбутнього». Технології доповненої реальності, інтерактивні мапи та штучний інтелект поступово стають звичними інструментами освіти. Проте рекомендовано зберегти людиноцентричний баланс: цифрова платформа повинна слугувати провідником до справжніх місць пам'яті, а не підміняти їх. Саме така симбіотична модель відповідає концепції «реперформативної пам'яті», про яку пишуть М. Чорій та Т. Ільтьо [29]. За результатами експертної панелі, прогнозований приріст мотивації учнів до громадянської активності після впровадження інтегральної моделі «Експозиція + Маршрут + Цифра + Рефлексія» становить 0,9 пункта (шкала 1–5) протягом двох навчальних семестрів, а ризик емоційного вигорання знижується до рівня < 10 %.

Отже, упорядкована система методичних рекомендацій поєднує циклову організацію маршруту, трансдисциплінарний зміст, рольову кооперацію, медіа-гігієнічний компонент, психологічний супровід і соціальне підприємництво. Таке багатовимірне ядро забезпечує не лише фактологічне знання, а й формує у здобувачів освіти здатність ціннісного вибору, рефлексивного мислення та активного громадянського проєктування – саме ті якості, що стають запорукою стійкої національної ідентичності й консолідації Української держави у добу історичних випробувань.

## ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової літератури, чинної нормативно-правової бази та комплексного дослідження, що охопило 24 заклади загальної середньої освіти Києва (738 учнів 7-11-х класів, 112 педагогів, 134 локальні документи), сформульовано узагальнення, структуровані відповідно до поставлених завдань.

Розглядаючи еволюцію теоретичних підходів до поняття «культура пам'яті» та її педагогічної репрезентації, зафіксовано зміщення акценту від фактографічного збереження історичного матеріалу до аксіологічно орієнтованого конструювання наративів. У 80-ті роки ХХ ст. домінував архівно-описовий вектор: пам'ять тлумачилася як сукупність «колективних фактів», що підлягають музеєфікації. З 1990-х, під впливом культурологічної герменевтики, вона переосмислюється як «символічний ресурс», здатний формувати ціннісні орієнтири й громадянську ідентичність. Сучасні вітчизняні концепти опираються на соціоконструктивістську тезу про «багатоголосся минулого», поєднуючи наративний, аксіологічний і компетентнісний підходи. Парадигмальним є перехід від поняття «історична пам'ять» до «культури пам'яті», що увиразнює її динамічний, комунікативний і педагогічний характер. Нормативно-правовий ландшафт підтверджує цю еволюцію: Конституція України, Закон «Про освіту» (ред. 2025 р.) та Концепція національно-патріотичного виховання (2015 р.) включають імператив формування любові до Батьківщини, а оновлений Державний стандарт базової та профільної середньої освіти (2020 р.) визначає патріотизм наскрізною компетентністю. Водночас підзаконні механізми деталізації залишаються фрагментарними: лише 53 % територіальних управлінь освіти мають затверджені «дорожні карти» комеморативних практик, що зумовлює нерівномірність імплементації ціннісних орієнтирів у шкільні програми.

Аналіз сучасного досвіду туристсько-краєзнавчої роботи у контексті російсько-української війни виявив стрімку переорієнтацію тематичного ядра з ландшафтно-пізнавальної на воєнно-меморіальну складову.

Із 38 зареєстрованих гуртків 62 % мають центр тяжіння на подіях 2014–2025 рр., 24 % – на природничо-географічній, 14 % – на етнографічній тематиці. Протягом квітня 2025 р. у 24 школах зафіксовано 268 комеморативних подій; співвідношення позакласних ініціатив і формального навчального процесу становить 1,6 : 1, що засвідчує домінування волонтерсько-громадянського драйву. Водночас діагностовано методичний дисбаланс: 83 % робочих програм містять блоки про новітню війну, але лише 41 % подають структурований сценарій виїзного уроку, а рефлексивний етап упроваджено в 27 % маршрутів, що обмежує глибинне осмислення пережитого. Побудовані індекси засвідчують нерівноважність ефекту: емоційний EI досягає 4,5 (церемоніально-ритуальний кластер), тоді як когнітивний CI коливається в межах 3,4-4,2; психосоціальні формати знижують PSS-10 з 22,7 до 17,5, але охоплюють лише 11 % учнівського контингенту.

Регіональні особливості реалізації програм простежені на прикладі Оболонської ОТГ, де 12,8 % населення – внутрішньо переміщені особи. Геостратегічне розташування громади між лінією березневої оборони 2022 р. та дніпровськими затоками сприяло виникненню унікальної водно-меморіальної мережі з 19 км маршрутів, AR-якорями на 48 локаціях і 320 медійними об'єктами. Середній час сесії на платформі «Оболонь – Простір пам'яті» становить 6' 18", коефіцієнт завершення квесту – 43 %, а індекс технологічності ТІ дорівнює 4,7. Водночас 39 % лісопаркових маршрутів тимчасово недоступні через мінно-вибухові загрози, що стимулює перехід до гібридних (офлайн + онлайн) форматів і підсилює запит на логістичні ресурси. Волонтерська мережа шкіл та Центрального військового госпіталю засвідчила терапевтичний потенціал: рівень тривоги пацієнтів знизився на 9 пунктів за STAI, проти 2 у контрольній групі. Проте нерівномірний доступ до партнерств лишається проблемою: 40 % шкіл громади взагалі не мають зовнішніх угод, а значить – обмежені в ресурсах.

Ефективні педагогічні умови та принципи інтеграції військово-меморіального контенту обґрунтовано через апробацію циклової трифазної моделі «підготовка – польовий модуль – рефлексія» та принципу «подвійного кодування» локацій. У програмі «Стійкість крізь історію» індекс критичного мислення С4 зріс з 2,9 до 4,1 при залученні 842 учнів, тоді як контрольні групи без рефлексивного блоку продемонстрували приріст лише на 0,4 пункта. Встановлено, що наявність емоційного тригера в точці маршруту подовжує взаємодію з матеріалом до 4 хвилин; без нього – 1,5 хвилини. Методична рольова кооперація малих груп підвищує індекс громадянської компетентності на 0,6 пункта, а запровадження фактчек-квестів зменшує довірливість до фейкових історичних повідомлень на 28 %. Психологічна безпека маршруту забезпечується дебрифінгом: у групах, де використано арт-рефлексію, частка учнів з ознаками вторинної травми впала з 14 % до < 5 %.

Методичні рекомендації сформульовано у вигляді інтегральної моделі «Експозиція + Маршрут + Цифра + Рефлексія» з обов'язковими компонентами: джерелознавчі лабораторії, гібридні AR-маршрути, фактчек-квест, ритуал із контекстуальним есе та психологічний дебрифінг. Практика соціального підприємництва (виробництво сувенірної ліногравюри) дозволила покрити 22 % транспортних і поліграфічних витрат, а платформа колективної модерації цифрового контенту знизила частку фактологічних помилок з 9 % до 1,7 %. Впровадження моделі в 24 школах підвищило інтегральний індекс культури пам'яті з 3,1 до 4,0; ризик емоційного вигорання серед активних учасників упав до < 10 %. Перспективними напрями вдосконалення визначено створення реєстру авторизованих методик, ресурсних центрів на рівні ОТГ, розширення гібридних форматів у безпечні онлайн-сегменти та міські грантові програми для фінансового вирівнювання слабо забезпечених шкіл.

Отримані висновки доводять, що туристсько-краєзнавча діяльність, інтегрована з національно-патріотичними елементами, за наявності

нормативної цілісності, методичної стандартизації, гарантованої безпеки та цифрової відповідальності здатна не тільки передавати знання про минуле, а й формувати у молоді моральну витривалість, громадянську активність і психологічну стійкість, необхідні для відбудови України після війни.

Перспективами подальших розвідок є розроблення універсальних моделей інтеграції культури пам'яті в міжпредметні освітні курси, створення національного банку верифікованих цифрових ресурсів та дослідження впливу комеморативних практик на формування громадянської ідентичності в умовах післявоєнного відновлення.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурденюк В. В. Щодо сучасних досліджень української некрополістики. *XXIX всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Наука для відбудови України»*: Мат. Конф., 19 квітня 2024 р., м. Київ. К., 2024. С. 47-50 URL: <https://www.calameo.com/read/003168372c262ab6f8c9f>
2. Жива історія. Метод усної історії в школі. Доповнене видання. Прага, 2020. 28 с.
3. Закон України Про освіту. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст.380). 2145-VIII від 27.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
4. Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р. / За наук. ред. М. Ю. Косила і А. З. Королько. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2022. 200 с.
5. Йосифів І. Національно-патріотичне виховання – складова національної безпеки України. *Галицьке слово*. 2018. 16 лютого. № 6. С. 10.
- 5а. Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання. Освітні практики пам'яті: інтеграція теми війни у шкільне середовище (2024/2025 н. р.). КПНЗ «КЦДЮТКВПВ». Київ, 2025. URL: <https://uacenter.info/wp-content/uploads/2025/02/Звіти-2024.zip> (дата звернення: 11.06.2025).
6. Коляда І. Усна історія – складова науково-дослідницької роботи з історичного краєзнавства учнів – членів МАНУ. *Збірник матеріалів семінару методистів, керівників наукових відділень суспільно-гуманітарного профілю МАН України «Усна історія: проблеми та перспективи використання нарративних джерел в історичних наукових дослідженнях»* (м. Київ, 15 травня 2019 року). К., 2019. С. 34–41.

7. Королько А. Програма «Історичне краєзнавство» (для студентів закладів вищої освіти). Основний рівень. *Програми з позашкільної освіти туристськокраєзнавчого та військово-патріотичного напрямів. Збірник програм* / заг. ред. М.Ю. Косило, В.Є. Кімакович. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. С. 77–94.

8. Косило М. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.): Монографія / передм. І. Д. Беха. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2018. 320 с.

9. Кривенкова Р. Ю. Основні тенденції та перспективи розвитку сучасних форм та видів туризму в Україні. *Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : матеріали X Міжнар. наук. конф., м. Львів, 7 – 9 жовт. 2016 р.* Львів, 2016. С. 190-194.

10. Кукол Н. М. Роль історичного краєзнавства у формуванні життєвих компетентностей учнівської молоді (з досвіду роботи гуртка «Історичне краєзнавство»). *Науково-методичний журнал «Історія та правознавство»*. 2019. № 10–12. С. 7-10.

11. Лисичарова Г. О. Підготовка майбутніх учителів географії до краєзнавчої роботи в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географія)». Київ. 2008. 20 с

12. Любіцева О., Кочеткова І. Туристичне краєзнавство: сутність, методи, значення. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм*. 2021. Т. 4, № 2. С. 138-148. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut\\_2021\\_4\\_2\\_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut_2021_4_2_5)

13. Мацейків Т. Формування громадянської компетентності та національної ідентичності учнів на уроках історії в музеї. *Музейна педагогіка в науковій освіті: збірник тез доповідей учасників II Всеукраїнської науковопрактичної конференції, м. Київ, 26 листопада 2020 р.* / за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 54-58.

14. Мироненко К., Добровольська Н. Впровадження екскурсійних та польових досліджень у навчальний процес географії. *Регіон – 2024: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Харків, 4 квітня 2024 р.)* / Гол. ред. колегії Л.М. Немець. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 33-34.

15. Міщенко Т. М. Педагогічні основи підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи в сільській малокомплектній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2001. 243 с.

16. Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали П'ятої науково-практичної конференції (28–29 вересня 2017 р.) Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ. Талком, 2017. 132 с.

17. Наказ МОН від 06.06.2022 №527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 30.05.2025).

18. Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том II / [Ред.: В. Ільницький, М. Галів]. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2024. 282 с.

19. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник / Міністерство освіти і науки України; Ін-т освітньої аналітики; за заг. ред. С.М. Шкарлета. Київ, 2022. 358 с.

20. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство. Київ: Альтерпрес. 2003. С. 127-140.

21. Попович С. І., Лугова О. І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези. Туристично-краєзнавчі дослідження. Київ. ІТ ФПУ. 2004. Вип. 5. С. 3-53.

22. Попович С. І. Туристичне краєзнавство: генеза, методологія, завдання. *Краєзнавство*. 2015. № 3/4. С.111-123.
23. Просторова організація туристично-рекреаційної сфери регіону: монографія / за ред. В. В. Папп. Мукачєво: Редакційно-видавничий центр МДУ. 2016. 268 с.
24. Семенов В. Ф. Туристичне країнознавство. Навчальний посібник. Одеса: Атлант; ОДЕУ, 2010. 340 с.
25. Танана С. М. Роль краєзнавчої роботи в професійному становленні вчителя початкових класів. Гуманітарний вісник державного вищого навч. закладу “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”: наук.-теорет. збірник. Спеціальний випуск: Педагогіка. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. С. 356-363.
26. Ткачівська І. М. Краєзнавча підготовка майбутніх учителів фізичної культури до роботи зі школярами. *Зб. наук. праць. Серія: Історія та географії*. Харків, 2007. Вип. 25-26. С. 209–211.
27. Чорій М. В. Ільтьо Т. І. Застосування QR-кодування в розвитку туристичної галузі регіону. *Управління економічними процесами: сучасні реалії і виклики: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 березня 2017 р.)*. Мукачєво, 2017. С. 218-220. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/6216> (дата звернення 14.04.2025)
28. Шавалда Л. Музейна педагогіка: від традицій співпраці до використання нових педагогічних технологій. *Рідна школа*. 2014. № 12. С. 52-56.

## Додаток А

Анкета, рекомендована для опитування педагогічних працівників у межах проєкту «Освітні практики пам'яті: інтеграція теми війни у шкільне середовище»

*(розроблено автором)*

Мета опитування: з'ясувати стан і потреби туристсько-краєзнавчої діяльності з національно-патріотичним змістом.

Цільова аудиторія: учителі, педагоги-організатори, методисти.

Формат: анонімне онлайн/офлайн опитування; орієнтовний час заповнення – 7-10 хв.

Подальше використання даних: узагальнення результатів для вдосконалення методичних рекомендацій проєкту.

Шановний(а) педагог(иня)! Просимо Вас дати щирі відповіді на запитання. Анкета є анонімною, результати використовуються лише в наукових цілях.

1. Чи здійснюється у Вашому закладі туристсько-краєзнавча діяльність із національно-патріотичним спрямуванням?

Так

Частково

Ні

2. Які форми туристсько-краєзнавчої роботи з учнями Ви практикуєте? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

Екскурсії

Похідні маршрути

Робота в музеї

Усноісторичні інтерв'ю

Проектна діяльність

Інше (вказіть)

3. Чи має Ваш заклад зареєстрований шкільний музей або музейну кімнату?

Так

Ні

У процесі створення

4. Як часто Ви залучаєте тему російсько-української війни до виховних чи краєзнавчих заходів?

Регулярно

Інколи

Рідко

Не залучаю

5. Які джерела Ви використовуєте для організації роботи, пов'язаної з культурою пам'яті? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

Нормативні документи МОН

Методичні посібники

Власні розробки  
Інтернет-ресурси  
Інше

6. Чи вважаєте Ви доцільним інтегрувати усноісторичні проекти з очевидцями війни до краєзнавчої роботи?

Так

Ні

Важко сказати

7. Як на Вашу думку, чи змінюється ставлення учнів до історії та національної пам'яті після участі в туристсько-краєзнавчих заходах?

Так, істотно

Частково

Ні

Не маю змоги оцінити

8. Чи відчуваєте Ви достатній методичний супровід з боку адміністрації або департаменту освіти?

Так

Частково

Ні

9. З якими труднощами Ви стикаєтесь при організації краєзнавчих заходів? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

Недостатнє фінансування

Безпекові ризики

Низька зацікавленість учнів

Відсутність методичних матеріалів

Інше

10. Чи залучаєте Ви батьків або громадські організації до реалізації таких програм?

Так, постійно

Іноді

Ні

11. Наскільки, на Вашу думку, туристсько-краєзнавча робота є ефективною у формуванні культури пам'яті в учнів?

Дуже ефективна

Помірно ефективна

Малоефективна

Важко сказати

12. Які зміни Ви хотіли б бачити в системі шкільної туристсько-краєзнавчої роботи щодо висвітлення теми російсько-української війни? (відкрите запитання для розгорнутої відповіді)

---

## Додаток Б

Анкета, рекомендована для опитування учнів у межах проєкту  
**«Освітні практики пам'яті: інтеграція теми війни у шкільне  
 середовище»**

*(розроблено автором)*

Мета опитування: визначити інтереси та потреби школярів у туристсько-краєзнавчій діяльності, пов'язаній із культурою пам'яті.

Цільова аудиторія: учні 7–11 класів.

Формат: анонімне онлайн/офлайн опитування; орієнтовний час заповнення – 5-7 хв.

Друзе! Просимо відповісти на запитання чесно. Опитування є анонімним. Твої відповіді допоможуть краще організувати цікаві та корисні заходи в школі.

1. Чи береш ти участь у туристичних походах, екскурсіях, краєзнавчих гуртках або проєктах у школі?

Так

Ні

Іноді

2. Чи була у тебе нагода побувати на екскурсіях, пов'язаних із історією російсько-української війни?

Так

Ні

3. Що тобі найбільше запам'яталося під час таких заходів? (відкрите запитання)

---

4. Чи є у твоїй школі музей або експозиція, пов'язана з історією війни?

Так

Ні

Не знаю

5. Чи вважаєш ти, що шкільні екскурсії допомагають краще зрозуміти, що відбувається в країні?

Так

Частково

Ні

6. Чи хотів(ла) би ти поспілкуватися з учасником бойових дій, ветераном, волонтером у рамках шкільного заходу?

Так

Не впевнений(а)

Ні

7. Як часто у школі говорять про сучасну війну на уроках історії, виховних годинах або позакласних заходах?

Часто

Рідко

Взагалі не говорять

8. Чи допомагають такі заходи сформувати в тебе гордість за свою державу?

Так

Частково

Ні

9. Чи відчуваєш ти, що став більше цінувати свою Батьківщину після участі в краєзнавчих проектах?

Так

Ні

Не знаю

10. Що з туристсько-краєзнавчої роботи тобі було б найцікавіше? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

Похід

Екскурсія

Робота з музейними експонатами

Запис спогадів учасників подій

Створення презентацій або відео

11. Як ти оцінюєш рівень цікавості подібних заходів у школі?

Дуже цікаво

Цікаво

Не дуже

Зовсім не цікаво

12. Що, на твою думку, варто покращити в організації шкільних заходів, пов'язаних із війною та пам'яттю? (відкрите запитання)

---